

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QASIMLI MURAD BƏXTİYAR oğlu

**DAYANIQLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060403 - "Maliyyə"

İxtisaslaşma:

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

i.e.d.,prof. M.X.Həsənlı

Magistr programının rəhbəri:

i.ü.f.d. baş müəllim G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın ayanıqlı və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsinin əsasında həmin müəssisələrin gəlirli və rentabelli fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması dayanır. Müəssisələrin rentabelli fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması üçün isə müəssisə gəlirlərinin və xərclərinin düzgün proqnozlaşdırılması əsas amillərdən biridir. Məlum olduğu kimi, hər bir müəssisədə əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış və proqnozlaşdırılmamış xərclər yaranı bilər ki, bu tipli xərclər də müəssisələrin fəaliyyətində əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, gözlənilməyən xərclərin yaranması müəssisənin fəaliyyətində müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış xərclərin qarşısının alınması müəyyən mənada mümkün olur və vəziyyətə qarşı müəssisədə özünümüdafiə mexanizmi formalaşır. Lakin proqnozlaşdırılmamış xərclərin yaranması zamanı yalnız güclü maliyyə ehtiyatlarına malik müəssisələrdə vəziyyətdən çıxış yolunun tapılması müəyyən mənada mümkün olur. Bu halda müəssisələr özünün ehtiyat maliyyə resurslarının istehsalı cəlb olunması nəticəsində yaranmış xərclərin qarşısını ala bilər və dayanıqlı fəaliyyətini davam etdirmiş olur. Bu səbəbdən də hər bir müəssisənin dayanıqlı fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün ilk öncə müəssisənin gəlirli fəaliyyətini təmin etmək və bunun nəticəsində müəssisənin əlavə maliyyə resurslarının formalaşmasının təmin olunması mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasında deyə bilərik ki, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşma tələb etməklə genişmiqyaslı tədqiqat aparılmasını zərurətə çevirir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrdə gəlirlərin və xərclərinin mahiyyətinin təhlil olunması, eləcə də bu xərclərin yaranma səbəblərinin müəyyən olunması istiqamətində müxtəlif iqtisadçıların, nəzəriyyəçilərin genişmiqyaslı tədqiqatlarından ibarətdir. Eyni zamanda da gəlirlərin və xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiq edilməsi müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də Ə.Ə.Ələkbərov və M.X.Həsənlilər tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Lakin müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi

sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiqi əhatəli öyrənilməmişdir. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müəssisələrdə gəlir və xərclərin düzgün proqnozlaşdırılmasının təhlil edilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində gəlirlərin və xərclərin hesablanması qaydalarının müəyyən olunmasıdır. Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə çatmaq üçün isə dissertasiya işinin aşağıdakı əsas vəzifələri qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- ✓ Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin təsnifatının təhlili və onun əhəmiyyətinin araşdırılması;
- ✓ Müasir şəraitdə Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin strukturunun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ✓ Dayanıqlı inkişaf şəraitində sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tövsiyələrin irəli sürülməsi;
- ✓ Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin proqnozlaşdırılmasında mövcud vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- ✓ Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin hesablanması və uçotu metodologiyasının sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin predmetinin əsasında sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılması dayanır. Tədqiqat işinin obyektii isə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində gəlir və xərclərin düzgün proqnozlaşdırılmasının təmin olunmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin yazılmağında analiz ilə sintez, həmçinin induksiya ilə deduksiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Odur ki, analiz metodu kimi mövzu bütöv şəkildə götürülmüş və sonradan fəsilərə ayrılaraq ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra isə sintez üsulu vasitəsilə həmin fəsilələr iqtisadi sistemdə birləşdirilibdir. İnduksiya metodu

ilə dissertasiya işi barədə iqtisadi faktlar yığılmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılıbdır. Sonra isə deduksiya üsulu vasitəsilə isə bu toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, bir sözlə desək, əməli fəaliyyət üzrə lazım olan önəmli tövsiyələr müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını “Müəssisələr barədə” Azərbaycan dövlətinin Qanunu, “Müflisləşmə ilə iflas barədə” Azərbaycan dövlətinin Qanunu, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, müəssisənin iqtisadiyyatı və maliyyə menecmenti sahəsində dərs vəsaitləri, xarici ədəbiyyatlar, statistik məlumatlar, eləcə də internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- ✓ Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə gəlir və xərclərinin yaranma xüsusiyyətləri və bu xərclərin azaldılması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- ✓ Sənaye müəssisələrində gəlir və xərclərinin idarə edilməsinin proqnozlaşdırılmasının nəticələri qiymətləndirilmişdir;
- ✓ Gəlir və xərclərinin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri təhlil olunaraq qiymətləndirilmişdir;
- ✓ Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin hesablanması inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, nəticə və hər biri üç sualla əhatələnmiş 3 fəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında 23 adda ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin aparılmasında 3 sxemdən, 2 şəkildən və 21 cədvəldən istifadə olunmuşdur.

FƏSİL I. DAYANIQLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ SƏNAYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin təsnifatı

Məlum olduğu qədər ilə gəlirlər müəssisə aktivlərinin əldə edilməsi zamanı müəssisələrin iqtisadi fayda əldə etməsi olaraq bilinir. Sahibkarın müəssisə fəaliyyətində birinci məqsədi gəlir (mənfəət) əldə etməkdən ibarətdir. Gəlir mahiyyət etibarilə aktivlərin artması və öhdəliklərin azalmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu zaman kapitalın artması baş verir və bu halın mülkiyyətçilərin paylarına təsiri hiss olunmur. Müəssisələrin əsas gəlir mənbəyi məhsul və xidmətlərin satışından gələn gəlirlərdir. Amma bununla birlikdə valyuta mübadiləsi, icarə, və s. kimi sferalar da gəlir mənbəyi hesab olunur. Gəlirlər öz-özlüyündə adi fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər və sair gəlirlərə bölünür.[2, səh.54]

Gəlirlərə aid edilən məsələlərdən biri də keyfiyyət məsələsidir. Gəlirlərin keyfiyyəti, onların həqiqi, normal və real iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri ilə müəyyən olunur. Əgər gəlir iqtisadi artım, optimal xərc, effektiv təsərrüfatçılıq nəticəsində yaranıbsa, o zaman həmin gəlirlər keyfiyyətli gəlirlər hesab edilir. Amma əgər gəlirlər qiymətlərin əsassızca səbəblərə görə artırılması, müqavilədə xətalara yol verilməsi və s. Mənfi hallar nəticəsində əldə olunursa, onlar əsassız və keyfiyyəti olmayan gəlirlər adlandırılmaqdadır.

Gəlirlərdən danışanda diqqət yetirilməli anlayışlardan biri də gəlirin kapitallaşmasıdır. Gəlirin kapitallaşması gəlirlərin hamısının və ya bir hissəsinin kapitala çevrilməsidir. Gəlirin kapitallaşması əsasən aşağıda göstərilən istiqamətlər, əməliyyatlar üzrə aparılmaqdadır:[3, səh. 96]

- ✓ İstehsalın inkişafıyla əlaqədar olaraq xalis mənfəət kateqoriyasının kapitallaşması;
- ✓ İntestisiyalardan əldə olunan xalis pul axınlarının kapitallaşması;
- ✓ Dividendlərin kapitallaşması və digər buna bənzər amillər.

Xərclər isə gəlirin tam əksi olaraq firmadan aktivlərin axını ilə iqtisadi mənfəətin azalmasıdır. Mahiyyət etibarilə xərclər material, əmək və pul xərcləri

kateqoriyalarına ayrılır. Material xərci müəssisə və yaxud müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətlərinin lazımi ehtiyatlarla təmin olunması anında yaranır. Öz-özlüyündə bu xərclər xammal dəyərini, əsas və köməkçi materiallarını, yanacağı, enerjini və s.-ni birləşdirir.

Gəlir aktivlərin artması və öhdəliklərin azalması ilə əlaqədar iqtisadi effektivliyin artımının olduğu və bu artımın etibarlı dərəcədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcudluğu olduqda tanınır.

Xərc isə aktivlərin azalması və öhdəliklərin artmasıyla əlaqədar iqtisadi effektivliyin azalmasının baş verdiyi, bunun etibarlı şəkildə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu zamanlarda tanınır. Əksər zamanlarda, xərclər və gəlirlərin ayrı-ayrılıqda maddələri bilavasitə əlaqəli olur. Ona görə də, əlaqələndirmə konsepsiyasına əsaslanmaqla xərc və gəlirlər eyni zamanda tanınmalıdırlar. Xərcin gəlirlə birbaşa əlaqələndirilməsi mümkün olmayanda, onlar müvafiq hesabat dövrü arasında düzgün və ardıcıl şəkildə bölüşdürülür. Bölüşdürmə üsulu gələsi iqtisadi effektivliyin baş verməsi gözlənilən zamanlar üzrə xərcin tanınmasını təmin etməsidir.

Gəlirlərin qiymətləndirilməsi gələcək məsələlərdən asılı olan fərqli qeyri - müəyyənliklərin təsirinə məruz qalmaqdadır. Problemlər baş verdikcə və qeyri - müəyyənlik aradan qaldırıldıqda çox zaman gəlirlərin qiymətləndirilməsinə təzədən baxmaq lazım gəlir. Ona görə də podrat müqavilələri üzrə gəlirlərin məbləği müəyyən hesabat dövründən başqasına keçdikcə arta yaxud azala bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərlər də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətdə. Azalması isə zərərdə daxil edilir.

Xərclər müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir:[20, səh 611]

- ✓ İqtisadi məzmununa görə
- ✓ Yekcinslik dərəcəsinə görə

- ✓ İstehsalın həcminə münasibətinə görə
- ✓ Təyinatına görə
- ✓ Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə
- ✓ Maya dəyərinə daxil olması üsuluna görə
- ✓ Yaranma tarixinə görə

İqtisadi məzmununa əsasən xərclər iki önəmli qrupa ayrılır. Bu qruplara aşağıdakılar daxildir:[20, səh 612]

- ✓ İqtisadi elementlər üzrə
- ✓ Kalkulyasiya maddələri üzrə

İqtisadi elementlərə əsasən xərclərə aşağıdakıları daxil etmək mümkündür:[19. Səh.614]

- ✓ Geri qaytarılan materialların qiyməti çıxılmaqla material məsrəfləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə olan məsrəflər;
- ✓ Sosial sığorta üzrə köçürmələr;
- ✓ Əsas vəsaitlər ilə qeyri-maddi aktivlərin yerdəyişməsi;
- ✓ Başqa xərclər.

Məsrəflərin kalkulyasiya maddələrinə əsasən qruplaşdırılması metodu məhsulun (iş ilə xidmətlərin) maya dəyərinin lap dəqiq hesablanması üçün tətbiq edilir. Xərc maddəsi, və ya kalkulyasiya maddəsi – ümumilikdə hansısa bir malın, yaxud da məhsul buraxılışının hamısının maya dəyərini təşkil etmiş bəzi məsrəflər hesab edilir. Kalkulyasiya maddələri üzrə məsrəflər bölünür:[20, səh. 614]

- ✓ Xammal ilə vəsaitlər
- ✓ Satılması mümkün tullantılar (həmin vaxt çıxılır);
- ✓ Alınan mallar, yarımfabrikatlar, kənar firmaların istehsal xarakteri daşımış xidmətləri;
- ✓ texnoloji məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi üçün yanacaq ilə enerji;
- ✓ istehsalatda işləyən çalışanların əmək haqları;
- ✓ sosial daşımalar;
- ✓ istehsalın hazırlanmağına və öyrənilməsinə çəkilmiş məsrəflər;
- ✓ ümumistehsalat məsrəfləri;

- ✓ ümumtəsərrüfat məsrəfləri;
- ✓ xarab məhsuldan olan itkilər;
- ✓ digər istehsalat xərcləriməsrəfləri

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclərin əsas növləri aşağıdakılardan ibarətdir:[20, səh 615]

- ✓ birelementli xərclər
- ✓ kompleks xərclər

Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən ibarət olan xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə müxtəlif iqtisadi elementlər qrupunu birləşdirən xərclər başa düşülür.

İstehsalın həcminə münasibətinə görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür:[20, səh.616]

- ✓ Dəyişkən
- ✓ Sabit

Dəyişkən xərclər istehsalın həcmindən asılı olan xərclərdir. Belə ki, istehsalın həcmnin artması belə xərclərin də səviyyəsinin artması ilə müşahidə olunur. Sabit xərclər isə istehsal həcmnin artıb-azalmasından asılı olmayaraq sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir.

Təyinatına görə xərclər iki qrupa bölünür:[20, səh.617]

- ✓ Texnoloji xərc
- ✓ İnzibati-təsərrüfat xərclər

Texnoloji xərclər istehsal prosesi ilə əlaqədar olan xərclərdir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiq olunması nəticəsində yaranan xərclər hesab olunur. İnzibati-təsərrüfat xərcləri isə sənaye müəssisələrinin təsərrüfat-idarə mexanizminin formalaşmasına çəkilməmiş xərclərdir.

Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə isə xərclər iki qrupa bölünür:[20, səh 618]

- ✓ İstehsal xərci
- ✓ Qeyri-istehsal xərci

İstehsal xərci yararlı məhsulun buraxılışıyla əlaqədar yaranan xərclərdir. Qeyri-istehsal xərcləri isə istehsalın dayanması nəticəsində yaranan itkilərlə, zay məhsul istehsalı ilə əlaqədar və yaxud da məhsul çatışmazlığı nəticəsində yaranan xərcləri əhatə edir.

Maya dəyərinə daxil olma üsuluna görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür. Həmin qruplara aşağıdakıları aid etmək olar:[20, səh.620]

- ✓ Birbaşa xərc
- ✓ Dolayı xərc

Birbaşa xərclər ilkin sənəd əsasında məhsulların müəyyən növünə aid edilə biləcək xərclər maya dəyərinə daxil edilir. Bütün növ birbaşa xərclər bir anda dəyişkən xərcdir. Dolayı xərc – bir-neçə məhsulun istehsalına çəkilmiş xərclərdir. Belə xərclər xüsusi hesablarda toplanılır və müəyyən baza təməlində (əmək haqqı, istehsal həcmi və s.) bölüşdürülərək məhsulun maya dəyərinə aid edilir.

Yaranma tarixinə görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür:[20, səh.621]

- ✓ Cari xərc
- ✓ Gələcək dövrün xərci

Cari xərclər məhsulların istehsalı prosesi ilə əlaqədar olan və cari dövr ərzində gəlir gətirə bilən xərclər hesab olunur. Gələcək dövrün xərcləri dedikdə isə. Cari dövrdə çəkilən, lakin gələcəkdə iqtisadi fayda verən xərclər başa düşülür.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır: [13, səh 215]

- Müəssisənin bilavasitə yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərle nəticələnmə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq

məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

- əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.
- Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.
- Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Sənaye müəssisələri hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə ilə hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyən edilir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sayəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və başqa icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hesabat ili ərzində istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində əldə olunmuş xalis mənfəətin müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətində çox əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, müəssisənin sərəncamında qalan həmin xalis mənfəət müəyyən təyinatlar üzrə bölüşdürülür. Bu bölüşdürülmə uğurla həyata keçirildikdən sonra

müəssisənin sərəbcamında mənfəət qalığı müşahidə olunarsa, həmin mənfəət qalığının gələcəkdə bölüşdürülməsi üzrə prioritet sahələrə yönəldilir.

Sənaye müəssisələrini istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət qazana və ya zərərlə işləyə bilirlər. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlilində ən önəmli yeri cari il ərzində mənfəət və zərərin balansı təşkil edir. Çünki, bu balansın səviyyəsini proqnozlaşdırmadan fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkündür. Əgər cari hesabat ili ərzində maliyyə nəticələrinə əsasən, müəssisənin mənfəəti varsa, yəni gəlirlər xərcləri üstələyirsə, bu halda müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətindən, əldə olunmuş mənfəətin digər sahələr üzrə bölüşdürülməsindən, investisiya siyasətindən söhbət gedə bilər. Müəssisə, idarə və təşkilatlar bir məhsul istehsalından əldə etmiş mənfəəti iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya edərək daha çox mənfəət əldə edə bilirlər. Lakin heç də həmişə proqnozlar özünü doğrultmur, gözlənilən nəticəyə nail olmaq mümkünsüz olur. Bunun da başlıca səbəbi kimi xərclərin gəlirləri üstələməsi göstərilir. Belə ki, istehsal xərcləri məhsulun realizə olunması nəticəsində əldə olunmuş gəliri üstələyir. Bu halda müəssisə zərər işləmiş olur və istehsalın profilini dəyişməyə məcbur olur. Bu isə öz növbəsində əlavə maliyyə imkanları tələb edir. Müəssisə, idarə və təşkilatların ehtiyat maliyyə vəsaitləri mövcud olarsa, bu halda həmin maliyyə vəsaitlərini dövriyyəyə cəlb etməklə mənfəət əldə etmək olar və gələcək perspektiv dövrə hazır olmaq olar. Əks halda xərcin gəliri üstələməsi xroniki hal alaraq daimi təkrarlanarsa, müəssisə defolt ola, yəni iflasa uğraya bilər və müflisləşər. Müəssisə iflasa uğradığı halda isə bu barədə məhkəmə qətnaməsi çıxarılır. Belə ki, borclu haqqında sağlamlaşdırma tətbiq olunmadığı və barışıq sazişi bağlanmadığı ya da əqdlərin etibarsız sayıldığı vəziyyətlərdə məhkəmə borclunun iflası barəsində qətnamə çıxarır.[12]

Müəssisə, idarə və təşkilatları müflisləşmə riskindən qorumaq üçün maliyyə nəticələrinin təhlili xeyli önəm kəsb etməkdədir. Bunun üçün maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Bir çox hallarda firmalar maliyyə nəticələrinin təhlili üzrə xüsusi orqanlar yaratmaqla uğurlu fəaliyyətə ümid edirlər. Maliyyə menecmenti və ya korporativ menecment firmanın

fəaliyyətində ehtiyat fondlarının yaradılması xüsiyyətini özündə ehtiva edərək risk və gəlirliliyin tarazlığını qorumaq şərtilə firmanın varlıq dəyərini və səhmlərin qiymətinin maksimuma çatdırılması məqsədini güdür.

Ümumi götürsək, müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəət və zərərlərinin əsasında aşağıdakılar dayanır:[14, səh 498]

- Hazır məhsulların satışından, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət və zərər
- Təchizat-satış və ticarət müəssisələrində məhsul və ya tara satışından əldə olunan ümumi gəlir;
- əsas vəsaitlərin realizə olunmasından və sair xaric olmadan formalaşan mənfəət və zərər;
- materialların və müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivlərindən əldə olunan mənfəət və zərərlər. Burada müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivləri dedikdə, qeyri-maddi aktivlər, istiqrazlar, qiymətli kağızlar və s. nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində müəssisənin əlavə gəlir və xərcləri yarana bilər. Satışdan kənar gəlirlərə müəssisə əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər, digər müəssisələr ilə bağlanmış maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar müqavilə şərtlərinin icra olunması səbəbindən əldə olunan gəlirlər, hesabat ilində müəyyən olunmuş keçmiş illərə dair gəlirlər, valyuta vəsaitinin satışından əmələ gələn gəlirlər, vaxtı keçmiş kreditor borclarının silinməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlər və əvvəllər qaytarılması ümitsiz sayılan debitor borclarının cari hesabat ilində ödənilməsi nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər aiddir. Satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində yaranmış zərərlərə isə ödənilən cərimələr, rüsumlar və valyuta vəsaitlərinin satışından əmələ gəlmiş xərclər daxil edilir.

Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı əsas məsələlərdən biri də portfelin seçilməsi məsələsidir. Portfelin seçilməsi dedikdə isə, nəyə nə qədər və nə vaxt investisiya qoyulacağı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi prosesi başa düşülür. Bu məqsədlə müəssisə aşağıdakıları etməlidir:[21, səh.349]

- Uyğun məqsədlərin və məhdudiyyətlərin müəyyən olunması: institusional və ya şəxsi məqsədlər, müddət üfütü, riskdən qaçma ilə verginin nəzərə alınmağı;
- Müvafiq stratejiyanın müəyyən olunması: aktiv və ya passiv – qorunma strategiyası;
- Portfelin performansının ölçülməsi.

Ümumi götürsək, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili mühasibatlığın maliyyə funksiyası ilə paralel fəaliyyət göstərir. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili ilə mühasibatlığın maliyyə funksiyası arasında fərq isə odur ki, maliyyə mühasibatlığı keçmişə aid maliyyə hesabatlarının verilməsi ilə məşğuldursa, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili müəssisə, idarə və təşkilatın birbaşa gələcək dövrdə uğurlu fəaliyyətinə yönəldilmiş stratejiyanın əsasıdır.

1.2. Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin hesablanması və uçotu metodologiyası

Pul vəsaitlərinin hərəkətindən asılı olmayaraq, gəlir qazanıldıqda, xərci isə çəkildikdə tanımaq lazımdır. Gəlirləri aşağıda qeyd edilən 4 kriteriyanın hər biri qarşılandığı anda tanımaq mümkün olur:[17, səh.142]

- ✓ Alıcı və satıcının arasında razılaşmaya dair sübutlar olmalıdır.
- ✓ Məhsullar təslim edilməlidir və ya xidmətlər göstərilməlidir.
- ✓ Qiymət müəyyənləşdirilməlidir və ya müəyyən edilə biləcək formada olmalıdır.
- ✓ Satıcı pulların alınmasına aid kifayət qədər əmin olmalıdır.

Uzunmüddətli müqavilələrdə gəlirlərin tanınmasının iki əsas metodu vardır. Həmin metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:[17, səh.144]

- ✓ Tamamlanan hissə metodu;
- ✓ Tamamlanmamış müqavilə metodu.

Tamamlanan hissə metodu o zaman istifadə olunur ki, müqavilə üzrə bütün gəlirlər və xərclər tam düz şəkildə ölçülə biləcək olsun. Hesablama metodu isə bü

günə kimi çəkilmiş xərclərin cəminin layihə üzrə ehtimal edilmiş bütün növ xərclərin cəminə bölünməklə müəyyən olunur.

Tamamlanmamış müqavilə metodu isə o zaman istifadə olunur ki, müqavilə üzrə olan bütün növ gəlir və xərclər tam ölçülə bilmir və yaxud da layihə uzunmüddətli fəaliyyətdə olmur. Bu metod bir qayda olaraq, yalnız İFRS standartlarının həyata keçirildiyi müəssisələrdə istifadə olunur.

Xərc kapitalın bölüşdürülməsiylə əlaqəli olmayan, amma kapitalın azalmağı ilə sonlanmış, hesabat zamanında aktivlərin kənara axını və ya azalmağı və yaxud öhdəliklərin artırılmağı hesabına yaranmış iqtisadi effektivliyin azalmağıdır.

Uyğunluq prinsipinə görə, gəlir əldə etmək üçün çəkilən xərclər, mənfəət və zərər hesabatlarında gəlir tanındığı müddət ərzində tanınır. Yəni, gəlirlər hansı dövrdə əldə edilsə xərclər də o dövrün mənfəət-zərər hesabatlarında əks etdiriləcək.

Dövrü xərclər vardır ki, mənfəət və zərər hesabatlarında bu xərclərin tanınması gəlirin əldə edilməsiylə uyğunluq təşkil etməməkdədir. Müəssisələr bu tip xərcləri çəkilən dövrdə və ya öhdəliklər yarandığı müddətdə tanıyır. Məsələn: elektrik xərci, icarə haqqı və s.

Amortizasiya xərcləri - avadanlıqların köhnəlməsi ilə əlaqədar ayrılan xərclərdir. Bu xərclər 3 formada qruplaşdırılır:[18, səh.45]

- ✓ Depreciation- maddi aktivlərin köhnəlmə xərcləri
- ✓ Amortization- qeyri-maddi aktivlərin köhnəlmə xərcləri
- ✓ Depletion- təbii resursların köhnəlmə xərcləri

Amortizasiya xərclərinin hesablanması iki əsas metod vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:[19, səh.48]

- ✓ Düz xətt metodu;
- ✓ İkiqat azalan balans metodu.

Düz xətt metodu dedikdə, aktivin istifadə dövrü ərzində hər il eyni məbləğdə amortizasiya xərcinin hesablanması prosesi başa düşülür. Düz xətt metodu aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:[18, səh.49]

$$DX \text{ amortizasiya xərci} = \frac{\text{əsas vəsaitin dəyəri} - \text{qalıq dəyəri}}{\text{əsas vəsaitin istifadə müddəti}}$$

Bu düsturda qeyd olunan əsas vəsaitin dəyəri dedikdə, balansda əks olunan dəyər başa düşülür. Qalıq dəyəri isə əsas vəsaitin istifadə müddəti bitdikdən sonra satılacağı dəyər başa düşülür. Əsas vəsaitin istifadə müddəti isə əsas vəsaitlərin istifadə ediləcəyi illərin sayı ilə ölçülür.

İkiqat azalan balans metodu vasitəsilə isə aktivin istifadə dövrü ərzində ilk illərdə daha artıq, sonda isə az məbləğdə amortizasiya xərcləri hesablanır. Bir sıra müəssisələr ilk zamanlarda daha az vergi verməkdən ötrü bu metoddan istifadə edir, bununla da xərci çox, mənfəəti isə az əks etdirirlər. İkiqat azalan balans metodu aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:[18, səh.52]

$$\begin{aligned} İAB \text{ amortizasiya xərci} &= \\ &= \frac{2 \times (\text{əsas vəsaitin dəyəri} - \text{toplanmış amortizasiya})}{\text{əsas vəsaitin istifadə müddəti}} \end{aligned}$$

Yuxarıdakı düsturda qeyd edilən toplanmış amortizasiya dedikdə, bəzi tarixə kimi hesablanmış amortizasiyaların toplusu başa düşülür.

Başlıca əməliyyat gəlirləri Hesablar Planınının 6-cı hissəsinin 60-cı maddəsində uçota alınmaqdadır. Bunun üçün 601 № -li “Satış”, 602№ -li “Satılmış məhsulların qaytarılmağı ilə ucuzlaşdırılmağı”, 603№ -li “Verilən güzəştlər” isimli hesablardan istifadə edilir.[9]

Əsas fəaliyyətə daxil edilən məhsulların satışı, xidmətlərin göstərilməyi, royaltildən, tikinti sazişlərindən, icarə ilə başqa satış əməliyyatlarından daxilolmalar 601 № -li “Satış” hesabında uçota alınmaqdadır.

Hesabat dövrünün axırında maliyyə nəticəsini aydınlaşdırmaq üçün satış hesablarında hansısa bir qalıcıl olmaması razılığı 801 “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabına silinməkdədir.

Əgər, müəssisələr satılan məhsulların geri verilməsini qəbul etmək siyasətini tətbiq edirlərsə, bu zaman qaytarılmış məhsulların həcmi 602№-li “Satılan məhsulların qaytarılmağı ilə ucuzlaşdırılmağı” hesabının debetinə, büdcə vəsaitləri uçota alınmış hesablarda (221, 222, 223 №-li hesablarda) kreditinə qeyd edilməlidir.

Əsas gəlirlərinin uçotu ilə əlaqəli təsərrüfat faktlarının hesablarda əks olunması aşağıdakı kimidir:[10]

1. Hazır məhsullar, mallar və başqa ehtiyatlar alıcılara təqdim edilmişdir:

D-T 171 “İstehlakçıların və həmçinin sifariş verənlərin çox müddətli debitor borcları”

D-T 211 “Alıcıların və həmçinin sifariş verənlərin az müddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış” hesabı

2. Nağd məvaciblə satışdan kassaya daxil olubdur:

D-T 221 “Kassa”

K-T 601 “Satış”

3. Çalışanlara əmək haqqı hazır mal vasitəsi ilə ödənilmişdir:

D-T 533 “Əməyin ödənməsi üzrə işçilərə olan borclar”

K-T 601 “Satış”

4. Hesabat dövrünün axırında satışdan əldə olunan mənfəət silinibdir:

D-T 602 “Satış”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

“Xərclərin uçot ardıcılığı” birbaşa və dolayı xərcin tərkib etibarilə, həmçinin maya dəyərində aiddiyyəti ardıcılığını təyin etdiyinə görə aşağıdakı hallar qeyd edilməlidir:[17, səh.269]

- ✓ İstehsalata çəkilən məsrəflər 202 N-li “İstehsalat məsrəfləri” hesabında istehsala xərc, nomenklatura növləri və bölmə üzrə analitik uçot qaydası əsasında toplanılır;
- ✓ Ümumistehsalat xərcləri öz-özlüyündə 701-5 “Satışın digər maya dəyəri xərcləri” hesabında toplanılır. Bu zaman ayın sonu 202

“İstehsalat məsrəfləri” hesabı adına silinir. Sonradan isə məhsul nomenklaturasının üstünə keçirilir;

- ✓ Birbaşa xərclər (işin görülməsi, öz məhsulunu istehsalı, xidmətin göstərilməsi və realizasiyasına aid edilən) aşağıdakılardır:
  - Məhsulun istehsalına sərf edilən xammal və materialların faktiki dəyərləri, onların əsasını təşkil edən, və ya məhsul istehsalından ötrü əzəvolunmaz komponentlərin dəyərləri;
  - İstehsalatda istifadə edilən öz istehsalına aid olan yarımfabrikatın dəyəri;
  - İstehsalatda istifadə olunan hazır məhsula aid faktiki dəyər;
  - Ümumistehsalat xərci
- ✓ İşlərin görülməsi, xidmətlər göstərilməsi, məhsul istehsalı və realizasiyasına aid olunan ümumistehsalat xərci aşağıdakılara aid olunur:
  - Ümumistehsalat məqsədlər yönündə istifadə edilmiş xammal və materialın faktiki dəyəri;
  - Qeyri-maddi aktivin amortizasiya ayırması (ümumistehsalat və istehsalat məqsədləri olan);
  - Əsas istehsalat işçilərinin əmək haqqı məsrəfləri (sosial ayırmaları nəzərə almaqla);
  - Əsas istehsalat çalışanlarının əmək haqqı məsrəfləri (sosial ayırmaları nəzərə almaqla);
  - Gələcək zamanların xərcləri (Ümumistehsalat xərclərinə aid olunan);
  - Ümumistehsalat məqsədli mühüm vəsaitlərin amortizasiya ayırmaları;
- ✓ Kütləvi və seriyal istehsalatda bitməyən istehsalat normativ (plan) istehsalat maya dəyəri ilə əks edilmişdir;
- ✓ 701-5 sayılı "Satışın digər maya dəyəri xərcləri" hesabının debetində göstərilən dolayı xərclərin bölüşdürülməyi mütənasib şəkildə

məhsulun (iş ilə xidmətin) həyat keçirilən əldə olunan gəlir əsasında aparılır;

- ✓ 721 sayılı “İnzibati xərclər” hesabının debetində dövrün axırında idarəetmə məsrəfləri kalkulyasiya obyektlərinə əsaslanaraq bölgüsü aparılmadan şərti göstəricilərdən istifadə şərti ilə, nomenklatura qrupları üzrə əldə olunan gəlirdə payı yönümdən mütənasib olan 601 “Satış” hesabının debetinə silinməkdədir.
- ✓ İdarəetmə xərcləri ilə kommərsiya xərcləri satılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərində aşağıdakı formada tanınmışdır:
  - Gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlərə aid olunana xərclər istisna olunmaq şərtilə, cari hesabat ilində adi fəaliyyət növləri üzrə tam formada xərc kimi tanınır;
  - Gələcək zamanın gəlirlərinə aid məsrəflər gələcək dövrün xərclərinin tərkibində qeyd edilir və bu sözü gedən həmin gəlirlər əldə edildiyi andan başlayaraq silinir;
  - Təşkilat tərəfindən sərbəst olaraq qəbul olunan qərarlardan biri də, kommərsiya ilə idarəetmə xərclərinin gələcək zamanların xərclərinə aid olunması, həmçinin də onların xari xərclərə silinməyidir.

Sənaye müəssisələrində məsrəflərin uçotu ayrı-ayrı metodlar vasitəsilə aparılması mümkündür. Bu metodlar aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur :[2, səh.153]

- ✓ Xərclərin sifariş üsulu vasitəsilə metodu;
- ✓ Xərclərin proseslər üzrə uçotu metodu;
- ✓ Tam ilə dəyişən xərclər üzrə məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiya üsulu ;
- ✓ Məsrəflərin uçotunun funksional üsulu.

Sifariş metodu məsrəflərin uçotunun metodoloji prinsiplərinə aid olmuş aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:[2, səh.161]

- ✓ Üzünmüddətli istehsal tsiklinə sahib məhsul buraxılışı zamanı. Buna nümunə olaraq tikinti, maşınqayırma və s. qeyd etmək olar;
- ✓ Sifarişli, və ya başqa sözlərlə desək birvahidli istehsalda;
- ✓ İşlərin müqavilələrdə göstərilmiş formada həyata keçirildiyi zaman;
- ✓ Azseriyalı istehsal zamanı;
- ✓ Texniki baxımdan mürəkkəb başa gələn istehsalda. Bunlara nümunə olaraq aviasiya sənayesi, gəmiqayırma və s. göstərmək mümkündür.

Məsrəflərin proseslər üzrə uçotu idarəetmə uçotunda, məsrəflərin uçotu və analizində mühüm yerlərdən birini tutur. Bu vaxt məsrəflərin hesablanması lap obyektiv formada öyrənilir.

Xərclərin uçotu üsulu istər teoriyaçıları, istərsə də praktikaçıları arasında həmişə böyük fikir ayrılıqlarına səbəb olubdur.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində bəzi iqtisadçılar həmin metoddan imtinanın tərəfdarı idilər. Onlara görə bazar mühitində qiymətin sünii tənzimlənməyi doğru vəziyyət deyil və bazar mühitində qiymət özü-özünü tənzimləmə bacarığına sahib olmalıdır.

Ancaq buna baxmayaraq bəzi təsərrüfat müəssisələri indi də bu üsuldən istifadə etməkdədirlər. Bunun əlbəttə ki, müəyyən səbəbləri vardır.

Müəssisə ilə təşkilatlarda baş vermiş hesablaşmalar, kredit əlaqələri pul ölçüsünün yardımı ilə həyata keçirilir. Bu vaxt istehsal olunan məhsulun həcmi, məhsulun maya dəyəri, mənfəət ilə rentabellik və tədavül məsrəfləri hesablanıb müəyyən olunur.

Dəyişən məsrəflərin uçotu metodu (direkt-kostinq sistemi) – o məhsulun maya dəyərinin formalaşmağına ehtiyatların dəyərləndirilməsi və məhsulun maya dəyərinin aşkar edilməsi üçün tək-cə dəyişən istehsalat xərclərini nəzərə alınmış yanaşmadır. Maya dəyərinin hesablanılmağında birbaşa material məsrəfləri, birbaşa əməktutumu məsrəfləri və dəyişən ümumistehsalat məsrəfləri iştirak edir. Daimi ümumtəsərrüfat məsrəflərinə dövrü olaraq baxılır.[20]

"Direct-costing" sisteminin tərəfdarları hesab edir ki, müəssisə həmişəlik, xüsusi təsərrüfat əməliyyatları ilə əlaqəli olan və ya olmayan əməliyyat məsrəfləri

daşıyır. Həmin xərclər istehsalatın məbləğindən birbaşa asılı deyildir və onları məhsul vahidinin maya dəyərini hesablayan vaxt nəzərə almırlar. Həmişəlik istehsalat məsrəfləri istehsalat həcmindən deyil, lap çox vaxt amilindən asılıdır.

“Direct-costing” sisteminin əleyhdarları düşünürlər ki, daimi istehsalat xərclərinin olmamağından istehsalat dayana bilər. Buna görə də belə xərclər məhsulun maya dəyərini önəmli hissəsindən birini təşkil etməkdədir.

Xərclərin uçotu həyata keçirilən zaman əsas iki üsula diqqət edilir. Bunlar funksional və ənənəvi metodlar hesab edilir.

Ənənəvi metod adətən keçən əsrin metodu hesab edilir. Ona görə ki, keçən əsrin istehsalat prosesində aparıcı faktorlar əmək və materiallar hesab edilirdi, məhsul buraxılışı eyni zamanda məhdud səviyyədə idi, texnoloji fəaliyyət stabil olaraq qalırdı. Ancaq buna baxmayaraq həmin uçot metodu indi də öz rolunu qoruyub saxlamaqdadır və aktual hesab edilir. Ona görə ki, bir çox istehsalat müəssisələrində yuxarıda qeyd edilən amillər indi də vardır. Ənənəvi metodda eyni zamanda qeyri-istehsal sahələrinin (kommersiya, idarəetmə və s.) inkişafının ümumi gedişatına birbaşa təsirindən söhbət gedir. Bu da o deməkdir ki həmin sahə məhsullarını xüsusi məhsul növünə ya da xidmətə ayırmaq mümkün deyil.

Ənənəvi üsulun öyrəndiyi problemlər indiki şəraitdə bir çox şərtlər içində özünü doğrultmadığından yeni üsulun ortaya çıxması aktuallığı yaranıbdir. Nəticədə də xərclərin uçotunun yeni mərhələsi funksional üsulla uçot meydana çıxıbdir. Həmin bu metod 1980-ci illərdə ABŞ-da Robert S. Kaplan ilə Robin Kuper tərəfindən hazırlanıbdır. Bu metodun başlıca məqsədinə ənənəvi üsul tərəfindən aradan götürülə bilinməyən çatışmazlıqların aradan götürülməsi və adətən idarəetmə qərarlarının qəbulu üzrə lap dəqiq informasiyanın əldə edilməsidir (adətən də gecikmələr baxımından). Funksional üsulla uçotun aparılmağı şirkətlərdə ABC sistemi tərəfindən gerçəkləşdirilir. Sözü gedən sistemin tətbiqini bir çox şirkət həyata keçiribdir. Bunlara nümunə olaraq Caterpillar, General Dynamics, General Motors, Hewlett - Packard, Martin Marietta və Siemens şirkətlərini qeyd etmək olar.[20]

Funksional üsulun adı azərbaycan dilində “proseslər üzrə xərclərin uçotu” ilə “xərclərin proses-istinad qaydasında idarə olunması” olaraq tərcümə edilə bilər. İngilis dilində olan activity sözü dilimizdə proses, əməliyyat, fəaliyyət sahəsi və s. olaraq yaxın mənalarda işlənib bilər.

Məsərəflərin proses-istinad qaydasına əsaslanaraq idarəsi maraqlı konsepsiyadır. Bu vaxt sistemdən keçən xərclərin uçotunun həddindən çox ümumiləşdirilmiş sistemdə yol verilmiş çatışmazlıqları aradan götürmək üçün istifadəsi mümkündür. Bütövlükdə xərclərin idarə edilməsində veriləcək qərarların qəbulunda qarşıya qoyulmuş mərkəzi sual, və ya əsas sual olaraq resurların böyüklüyü, istifadə edilən metodların effektivliyi və əldə edilmiş nəticələrin səviyyəsi hesab edilir. Funksional üsulu ənənəvi üsuldan fərqləndirən üsürlərdən biri də mallar resurları deyil, fəaliyyət sahələrini tələb etməkdədirlər. Məhz həmin fəaliyyət növləri zamanı resurlar mənimsənilir, əlbəttə ki, bu resursların əldə edilməsi və istifadəsi də xərcləri əmələ gətirir. Ənənəvi üsulda isə əksinə olaraq önəmli ünsür birbaşa resurslar hesab edilirdi. Fəaliyyət sahəsi üzrə isə ümumi məvhumla kifayətlənilirdi.

Funksional metodda istifadə edilən göstəricilərə “xərclər daşıyıcısı” (cost drivers) deyilir. Onlar öx növbəsində istifadədə olan resurların həcmi ölçmüş “resurs daşıyıcılarını” (resource drivers) ilə “fəaliyyət növü daşıyıcılarını” (activity drivers) cəmləşdirmişdir. Xərc daşıyıcılarının sayı situasiyadan asılı şəkildə dəyişir. Hər bir xərc daşıyıcısı malın xüsusi bir tərkib hissəsini aşkar edir. Bu tərkib hissələrinin öyrənilməyi prosesinə əsaslanaraq xeyli baha başa gələn bir proses də olması mümkündür. Əlbəttə ki, prosesə sərf edilən məbləğlə onun sonunda alınmış informasiyanın dəqiqliyi arasında möhkəm əlaqə vardır.[20]

Əksər müəssisələrdə ABC sisteminin tətbiq edilməsi özünü məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin aşkar edilməsinə daha doğru yanaşma ilə fərqlənir. ABC sistemi ilk əvvəl bazar segmentlərini, sifarişçilərlə qarşılıqlı münasibətləri, eyni zamanda müxtəlif təsirlərin modelləşdirilməyini əsas götürür. ABC sistemində həm maliyyə, həmçinin də qeyri-maliyyə məlumatlarından ölçü vasitəsi şəklində bir çox keyfiyyətin qlobal idarə edilməsi sistemlərindən istifadə etmiş

müəssisələr vasitəsilə istifadə edir. Ümumilikdə bu sistem ölçü vasitəsi ilə ölçü məqsədləri üçün tətbiq edilir. Həmin sistem müəssisələrin inteqrasiya edilən məlumatlarını təcəssüm etdirməkdədir.[20]

○

1.3. Müasir şəraitdə Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin strukturunun xüsusiyyətləri

Yerli müəssisələr ilə iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının artırılmağı məqsədi ilə respublikamızın istehsal və innovasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində digər aparıcı dövlətlərdən geriliyini ən aşağı endirmək əsas hədəflərdən biri olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bununla bağlı olaraq innovasiya fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılmağına yönəldilmiş ayrı-ayrı tədbirlər gətirilmişdir.

Ölkəmizdə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilmiş xərclər 2017-ci il üzrə 21,5 mln. manat olubdur ki, onun da 13,5 mln. manatı mal innovasiyalarına, 8 mln. manatı da proses innovasiyalarına ayrılıbdır. Bütünlükdə, 2016-cı ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilmiş məsrəflər 117 mln. manat, tədqiq etmə ilə işləmələrə çəkilən məsrəflər isə 125 987 manat olubdur.[23]

Respublikamızda innovativ və müasir texnologiyalar nəzdində rəqabət xüsusiyyətli sənaye istehsalının fəaliyyəti üzrə münbit şərait yaratmaq, həmin sahədə sahibkarlığa dəstək vermək, qeyri-neft sahəsinin davamlı inkişafını təmin etmək, vətəndaşların istehsal sahəsində məşğulluğunu çoxaltmaq üçün respublikamızda sənaye və müasir texnologiyalar parkları yaradılmaqdadır.

İqtisadiyyatın tənzimlənməyində ən təsiredici ünsürlərdən biri hesab edilən vergitutma mexanizminin indiki inkişaf səviyyəsi firmaların innovasiya işinin dəstəklənməyi üzrə təsirli güzəştləri vermək iqtidarına malikdir.

“Azərbaycan dövlətinin Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər olunması haqda” Respublikamızın 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunu ilə həmin qanunun tətbiqi haqda ölkə prezidentimizin 29 dekabr 2012-ci il tarixli sərəncamı respublikamızın vergi sisteminin modernləşməyi istiqamətində önəmli addımlardan atılmışdır.

Sözügədən Qanunla sənaye ilə texnologiyalar parkında fəaliyyət üzrə əsaslı vergi güzəştləri nəzərdə tutulubdur.[23]

Odur ki, sənaye ilə texnologiyalar parkında infrastrukturun, istehsal sektorlarının yaradılmağı və tikintisi, həmçinin elmi-tədqiqat ilə təcrübə-konstruktor çalışmalarının görülməyi üçün sənaye ilə texnologiyalar parkının əsas təşkilatı (operatoru) ilə rezidentləri vasitəsilə lazımi icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedən sənədi nəzdində texnikanın, texnoloji avadanlıqlar ilə texnikaların idxalı ƏDV-dən xaric olunmuşdur.

Eyni zamanda, sənaye və texnologiyalar parkının yaradılmağı və həmin parkda fəaliyyətin təmin olunması üçün tələb edilən əsas vəsaitlərin alınmağının ƏDV-dən azad olunması innovativ fəaliyyətin maliyyə tutumunu azaldaraq investisiyaların maliyyə ilə inflyasiya risklərinin çox yumşaldılması və nəticədə sahibkarların bu yöndə motivasiyasının əhəmiyyətli şəkildə dəstəklənməyi üzrə geniş imkanlar açmaqdadır.

Hazırda Azərbaycan dövlətində elmi araşdırmalar adətən AMEA-nın elmi-tədqiqat təşkilatlarında, nazirlik, hökumət komitələri, səhmdar topluluqlar ilə şirkətlərin əsasında sahə elmi tədqiqat təşkilatlarında və ali təhsil ocaqlarında kafedra, laboratoriya ilə ayrı-ayrı elmi tədqiqat qurumlarında aparılır.

Gəlir müəssisələrin və digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən əsas iqtisadi kateqoriyalardan biridir.

Bazar münasibətlərinin önəmli kateqoriyası kimi mənfəət müəyyən funksiyaları yerinə yetirməkdədir. Mənfəətin iqtisadi məzmunu onun funksiyaları nəzdində izah olunur. Mənfəət, öncə, müəssisə ilə təsərrüfat təşkilatlarının faydalı fəaliyyətinin nəticəsi və mühüm göstəricisidir. Bir sözlə, müəssisənin mənfəəti olmağı onun işinin əhəmiyyətli olmasını əks etdirir. Ancaq mənfəətlilik dərəcəsi müəssisə üzrə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş iqtisadi göstərici sayılır. Müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəət qazanması onun təsisçilərinin və ya mülkiyyətçilərinin başlıca məqsədidir. Mənfəətin kəmiyyəti bir çox amildən asılıdır. Onlardan bəzisi müəssisədən asılıdır, başqaları isə müəssisədən asılı sayılmır.

Mənfəət müəssisənin xüsusi kapitalının çoxaldılmasının mənbəsidir. Bazar münasibətləri mühitində müəssisənin sərəncamında olan mənfəət hesabına menecerlər investisiya ilə dividend siyasətini, müəssisənin inkişaf imkanlarını aşkar edirlər.

Müəssisələrin davamlı fəaliyyətinin əsasında dayanan ən əsas amil gəlirin həcmnin artırılması ilə əlaqədardır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyətinin gəliri satışdan əldə olunan maliyyə resursları ilə xarakterizə olunur.

Müəssisələrdə gəlirin artmasına təsir edən bir çox amillər vardır. Həmin amillər aşağıdakı tərkibdə verilmişdir:[8, səh.211]

- ✓ müqavilə şərtlərinin müvafiq olan məhsul istehsalının həcmnin çoxaldılması;
- ✓ maya dəyərinin aşağı salınması;
- ✓ məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməyi;
- ✓ çeşidin yaxşılaşdırılması;
- ✓ istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması;
- ✓ əmək məhsuldarlığının artırılması.

Bu yuxarıda qeyd olunan amillər əsasən müəssisədən asılıdır. Müəssisədən asılı olmayan amillər isə sonrakılardan təşkil olunmuşdur: təbii, coğrafi, nəqliyyat şəraiti; məhsul istehsalı və satışının texniki şərtləri və s.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına təmin edilir:[8, səh.239]

- ✓ əmtəlik məhsul satışından mənfəət;
- ✓ başqa məhsul və xidmətlərdən mənfəət;
- ✓ əsas fondların satışından mənfəət;
- ✓ satışdan kənar gəlirlər ilə xərclər.

İlk növbədə ümumi mənfəətin daxilində ümumi məhsul (iş, xidmət və s.) satışından əldə olunan mənfəəti qeyd etmək zəruridir. Ona görə ki, bu mənfəət müəssisənin başlıca iş fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdir. Əmtəlik məhsul satışından əldə olunan mənfəəti hesablamaq üçün məhsul satışından əldə olunan

gəlirdən ƏDV, aksizləri ilə məhsulun maya dəyərində daxil olmuş istehsal və satış xərcləri daxildir. Nəticədə, məhsulun satışından mənfəət ümumi mənfəətin önəmli hissəsini, yəni 80-90 faizini təşkil etməkdədir. Buna görə də ümumi mənfəətin həmin hissəsinə xüsusi diqqət etmək lazımdır.

Birinci olaraq bunu qeyd edək ki, əmtəəlik məhsulun satışından əldə olunan mənfəətlə satılmayan malın qalıqlarının dəyişməsi təsir edir. Müəssisədə qalan bu cür qalıqların həcmi nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər də müəssisə az mənfəət qazanacaqdır.

Müəssisədə satılmayan malların həcmi kommersiya fəaliyyəti ilə satışın şərtləri və s. səbəblərdən asılıdır. Odur ki, müəssisənin çox məhsul istehsal etməsi mümkündür, ancaq az sata bilər.

Bundan əlavə satılmayan məhsul qalıqlarında lap rentabelli məmulatların xüsusi çəkisi çoxala bilər. Beləliklə bu qalıqların məbləği çoxala bilər. Müəssisə öz mənfəətin həcmi çoxaltmaq üçün satılmayan qalıqların məbləği, həmçinin də miqdar baxımından həcmi azalmağı üçün bəzi tədbirlər qəbul etməlidir.

Məhsul satışından əldə olunan mənfəətin həcminə təsir edən ən önəmli amil məhsul istehsalı ilə satışın həcmi dəyişməyi göstəricisidir. Odur ki, satışın həcmi nə qədər iri olarsa, müəssisə bir o qədər çox mənfəət qazanacaqdır və əksinə. Mənfəət həmin amildən bir başa asılıdır.

İndiki dövrdə istehsalın həcmi aşağı enməsi (bəzi əks təsir göstərən amilləri hesaba almayaraq, məs., qiymətlərin artmağı) mənfəətin həcmi azalmağına gətirib çıxarır. Bu cür bir vəziyyət istehsalın əhəmiyyətliliyinin artırılmağı və texniki baxımdan təzələnməyi hesabına istehsalın həcmi artırılmağı üçün təxirə salınmaz tədbirlərin qəbul olunması zəruriliyi sayəsində ortaya çıxır. Öz-özlüyündə müəssisələr arasında hesablaşma - ödəmə intizamının təkmilləşdirilməyi özü də satış şərtlərinin yaxşılaşdırılmağına və bu işə öz-özlüyündə mənfəətin həcmi çoxalmasına səbəb olacaq.

Məhsul maya dəyərinin səviyyəsinin düşməyi özü də əmtəəlik məhsulun satışından mənfəətin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biridir. Beləki, satışın həcmi mənfəətə bir başa təsir edərsə, mənfəətlə maya dəyəri arasında tərs bağlılıq

var. Yəni, məhsulun maya dəyəri aşağı endikdə mənfəət çoxalır və əksinə. Ancaq maya dəyəri amili müəyyən səbəblərin təsiri altında qalır. Buna görə də maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişməyi təhlil olunan vaxt mütləq onun aşağı düşməyinə və ya artmağına səbəb olan amilləri müəyyən etmək lazımdır. Məqsəd istehsal ilə satış xərclərinin aşağı düşməyi və bunun sayəsində mənfəətin artması üçün tədbirlər işləyib hazırlayır.

Müəssisədə mənfəətin formalaşmasına təsir edən bir başa amillərdən biri də tətbiq edilən qiymətlərdir. Bazar əlaqələrinə keçid mühitində müəssisələr özləri sərbəst qiymətləri aşkar edirlər. Sərbəst qiymətləri aşkar edən vaxt müəssisələr bu məhsulun rəqabət qabiliyyəti, tələb ilə təklifi və s. birinci götürürlər. Deməli, mallara müəyyən olunan sərbəst qiymətlər müəyyən şəkildə müəssisədən asılı olan amillərə daxil olunur. Ancaq müəssisədən asılı olmayan amil olaraq öləknin nizamlaşdırıcı qiymətləri çıxış etməkdədir. Bu cür qiymətlər inhisarçı müəssisələrin məhsullarına müəyyən olunur. Aydınadır ki, qiymətlər istehsal edilmiş məhsulların keyfiyyətindən asılı olmaqla müəyyən olunur. Məhsulun keyfiyyəti isə məhsulun texniki təkmilləşdirilməyindən və s. asılıdır.

Yuxarıda qeyd olunan amillərlə bərabər məhsulun quruluşunda həyata keçirilən dəyişiklik özü də mənfəətin səviyyəsinə təsir edir. Odur ki, istehsal edilmiş məhsulun quruluşunda rentebelli malların xüsusi çəkisi çoxaldıqda müəssisənin satışdan mənfəətin həcmi də çoxalacaqdır. Ancaq məhsulun quruluşunda aşağı rentabelli malların həcmnin artmağı mənfəətin həcmnin azalmasına səbəb olacaqdır.

Nəticədə, əmtəlik məhsulun satışından əldə olunan mənfəətin həcminə təsir edən amillər (mənfəətin azalmasına və ya artmağına səbəb olan amillər) mütləq dəqiq təhlil edilməlidir.

Müəssisədə ümumi mənfəətin formalaşmağında əmtəlik məhsul satışından əldə edilolunan mənfəətlə bərabər, qeyri-mal xarakterli mal (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəət də daxil olunur. Ümumi mənfəətin həcmində bu cür mənfəət bir neçə faiz təşkil etməkdədir. Sair satışın nəticələri müsbət və neqativ ola bilər. Sair satışa daxil olunur:[3, səh.99]

- ✓ nəqliyyat təsərrüfatından daxil olmuş gəlirlər;
- ✓ köməkçi kənd təsərrüfatından daxil olmuş vəsaitlər;
- ✓ ticarət təsərrüfatından daxil olmuş vəsaitlər.

Nəticədə, müəssisələr başqa satışdan həm mənfəət, həm də zərər qazana bilərlər. Mal-material qiymətləri ilə bərabər, müəssisələrdə əsas fondların da artıqlığı əmələ gələ bilər və bu əsas fondların satışından əldə olunan mənfəət də ümumi mənfəətin tərkibinə daxil olunur. Çox və lazımsız əsas fondların satışından əldə olunan mənfəət onların satış qiyməti ilə birinci ilk dəyəri (və ya qalıq) arasındakı fərq olaraq hesablanılır. Ancaq burada inflyasiyanın artışı tempindən asılı olaraq qanunla aşkar olunmuş indeks əsasında ilk dəyərin artırılmağı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisələrdə ümumi mənfəətin formalaşmağında satışdan kənar gəlirlər ilə xərclər də önəmli rol oynayır. Satışdan kənar əməliyyatlar ayrıca məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı deyildir.

Təsərrüfat subyektlərində satışdan qıraq nəticələrdə aşağıdakı gəlirlər (xərclər) nəzərə alınmaqdadır:[16, səh.610]

- ✓ Digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;
- ✓ əmlakın icraəyə verilməyindən gəlir;
- ✓ müəssisəyə aid səhm, istiqraz və s. gəlir;
- ✓ qiymətli kağızların satışından gəlir;
- ✓ sanksiyalara əsasən (cərimə, penya və s.) alınan və ödənilən məbləğlər.

Əgər sanksiyalara əsasən məbləğ büdcəyə daxil olunarsa, o vaxt bu məbləğlər satışdan qıraq əməliyyatlar üzrə xərclərə daxil olunmuş və həmin məbləğ müəssisənin sərəncamında qalmış mənfəət hesabına ödənilməkdədir.

Müəssisələrdə satışdan qıraq gəlirlərdə (xərclər) məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olmayan digər vəsaitlər də ola bilər: 1991-ci ilə qədər satışdan qıraq gəlirlərin (xərclər) tərkibində, yalnız cərimə, penya və s. belə vəsaitlər nəzərdə tutulurdu. Ancaq bazar münasibətləri mühitində satışdan kənar gəlirlərə yeni

elementlər də daxil olunur. Həmin elementlər müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn:

- ✓ başqa müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;
- ✓ əmlakın icarəyə verilməyindən gəlir;
- ✓ müəssisəyə aid səhm və istiqrazlara əsasən dividendlər ilə faizlər.

İstehsal xərcləri əsas iqtisadi kateqoriyaların formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan anlayışdır. İstehsal xərcləri müəssisələrin normal və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin əsasında durur. İstehsal xərclərinin azaldılması, sözsüz ki, xalis mənfəəti artıracaqdır. Bu baxımdan da istehsal xərclərinin strukturunun əhatəli təhlili müəssisənin qarşısında dayanan ən əhəmiyyətli məsələdir. Maliyyənin də düzgün idarə edilməsinin başında istehsal xərclərinin azaldılması və düzgün təhlili dayanır.

İstehsal xərci dedikdə, hər hansı bir məhsulun ilk andan son ana kimi istehsalına çəkilmiş bütün xərcləri əhatə edir. Belə ki, materialın qiyməti, istehsalına çəkilmiş xərclər, işçilərin əmək haqqı, daşınma xərcləri və digər təyinatlı xərclər istehsal xərclərinin əsas tərkib hissələrini təşkil edir.

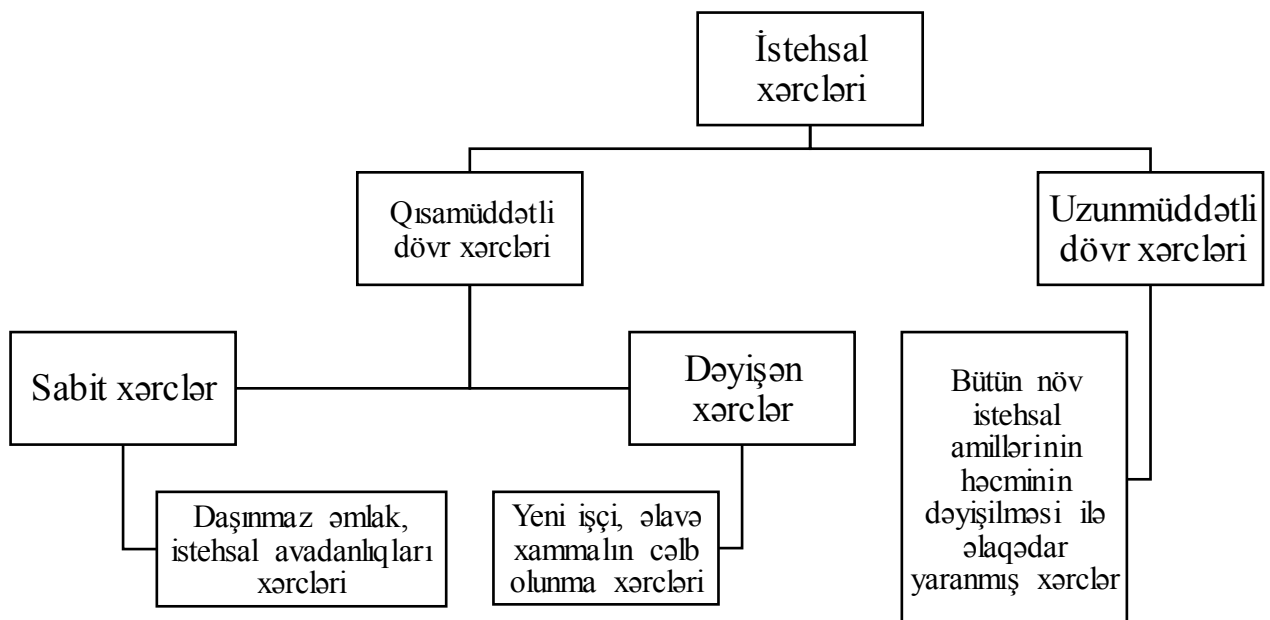
İstehsal prosesi özü-özlüyündə uzunmüddətli və qısamüddətli olmaqla iki dövrü əhatə edir. İstehsal prosesinin uzunmüddətli və qısamüddətli olması istehsal xərclərinin də belə kateqoriyalara bölünməsinə şərait yaradır. Qısamüddətli dövr xərclərin heç olmazsa birinin sabit olduğu, digərinin isə dəyişilə biləcəyi dövr kəsiyini əhatə edir. Məhz bu səbəbdən də yuxarıda qeyd olunan sabit xərclər məhz qısamüddətli dövrdə özünü göstərir. Çünki sabit xərclərin əsasında daşınmaz əmlak, istehsal avadanlıqları və digər bu qəbildən olan xərclər təşkil edir. İşçi qüvvəsi və xammal isə dəyişən xərclərin əsasını təşkil edir. Qısa müddət ərzində isə müəssisə, idarə və təşkilatların bina və ya avadanlıq, istehsal vasitələri alması o qədər də asan deyil, bununla yanaşı əhəlinin və ya qeyri-əhəli qruplarının artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə istehsalın həcmi artırmaq və istehsalı sürətləndirmək məqsədilə yeni işçiləri qəbul edilməsi, istehsala daha çox xammalların daxil edilməsi potensial imkanlardır və dəyişən xərclərin əsasında dayanır. Uzunmüddətli dövr isə müəssisə, idarə və təşkilatların yuxarıda qeyd

etdiyimiz və ümumilikdə bütün istehsal amillərinin həcmnin dəyişdiyi vaxt kəsiyidir.

Aşağıdakı sxemdə istehsal xərclərinin quruluşu əks olunmuşdur:[20, səh.238]

Sxem 1.1.

İstehsal xərclərinin quruluşu

Mənbə: Colyn Drury, "Direct Costing". Financial Statement. 2015 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilib ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə olunması, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fond ilə valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN HESABLANMASI PROBLEMLƏRİ

2.1. Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin hesablanmasının beynəlxalq təcrübəsi

Beynəlxalq rəqabətin gücləndiyi indiki dövrdə sənayenin modernləşdirilməyi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biridir. Son vaxtlar ölkələrin sənaye, sosial ilə yenilikçi (elmi-texniki) siyasətlərinin arasında möhkəm əlaqə müşahidə etmək olar. İnnovativ sənaye siyasəti və sosial siyasətinin vahid kompleksdə aparılmağı iqtisadi və sosial inkişafa həmçinin nail olmağa imkan verir.

Beynəlxalq təcrübədən aydın olur ki, son illər ölkələrin innovasiya proseslərindəki iştirakı ətraflı vüsət almağa başlayıb. İndi dünyada dörd mühüm elmitexniki mərkəz formalaşmışdır ki, onlara ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya ilə Çin daxildir. Odur ki, araşdırma ilə inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinə çəkilmiş dünya üzrə məsrəflərin 36 %-i ABŞ-ın payına, 25 %-i Avropa İttifaqının payına, 13 %-i Yaponiya ilə 11 %-i Çinin payına düşməkdədir. Həmçinin, inkişaf etmiş dövlətlərin tədqiqat məsrəflərinin ÜDM-dəki payı əhəmiyyətli şəkildə çoxalmaqda davam edir. 2014-cü üzrə həmin göstərici ABŞ-da 2,8% olaraq, Almaniyada 2,9% olaraq, Yaponiyada 3,4% olaraq, İsraildə isə 4,2 % təşkil edibdir. 2014-cü il üzrə olan ümumi axtarış ilə inkişaf etdirmə məsrəfləri (gross expenditures on R&D) ABŞ-da 465 mlrd.\$ həcmində, Çində 284 mlrd.\$ həcmində, Yaponiyada 165 mlrd.\$ həcmində, Almaniyada isə 92 mlrd.\$ təşkil edibdir. 2014-cü il üzrə axtarış və inkişaf üçün istifadə edilmiş məsrəflərin 47%-i kompüter-elektronika ilə səhiyyə müəssisələrinin payına düşməkdədir.[23]

İnnovativ firmalar müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində məsrəflərin ixtisarına əsasən bazarda özlərinin üstünlüklərini saxlamaları mümkündür. Müəssisənin uğurlu araşdırma ilə inkişaf etdirmə fəaliyyəti həmçinin də yeni məhsulların yaranmağına səbəb yaradır ki, məhsulların da satışı başqa bazar əmələ gətirmək və ya hazırki bazarda payları çoxaltmaqla müəssisə qarşısında geniş perspektivlər açır. Müəssisənin tədqiqat fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi məqsədilə

Araşdırma ilə İnkişaf Etdirmə İntensivliyi (R&D intensity) göstəricisindən istifadə edilir. Göstərici firmanın tədqiqat ilə araşdırma məsrəflərinin satışlarına olan nisbəti olaraq hesablanır. “Strategy&” məsləhət xidməti 2017-ci il üzrə tədqiqat məsrəfləri ən çox olan 20 firmanın siyahısını (Top 20 R&D spenders) açıqlayıbdır. Siyahı aşağıdakı şəkildədir:

Cədvəl 2.1.

2017-ci il üzrə tədqiqata ən çox xərcləyən şirkətlərin reyting siyahısı

Reyting	Şirkət	Ölkə	Sahəsi	Tədqiqata çəkilməmiş xərc (mlrd. \$)
1.	Volkswagen	Almaniya	Avtomobil	13.5
2.	Samsung	Cənubi Koreya	Kompüter və elektronika	13.4
3.	İntel	ABŞ	Kompüter və elektronika	10.6
4.	Microsoft	ABŞ	Proqram təminatı və internet	10.4
5.	Roche	İsveçrə	Səhiyyə	10.0
6.	Novartis	İsveçrə	Səhiyyə	9.9
7.	Toyota	Yaponiya	Avtomobil	9.1
8.	Johnson&Johnson	ABŞ	Səhiyyə	8.2
9.	Google	ABŞ	Proqram təminatı və internet	8.0
10.	Merck	ABŞ	Səhiyyə	7.5
11.	GM	ABŞ	Avtomobil	7.2
12.	Daimler	Almaniya	Avtomobil	7.0
13.	Pfizer	ABŞ	Səhiyyə	6.7

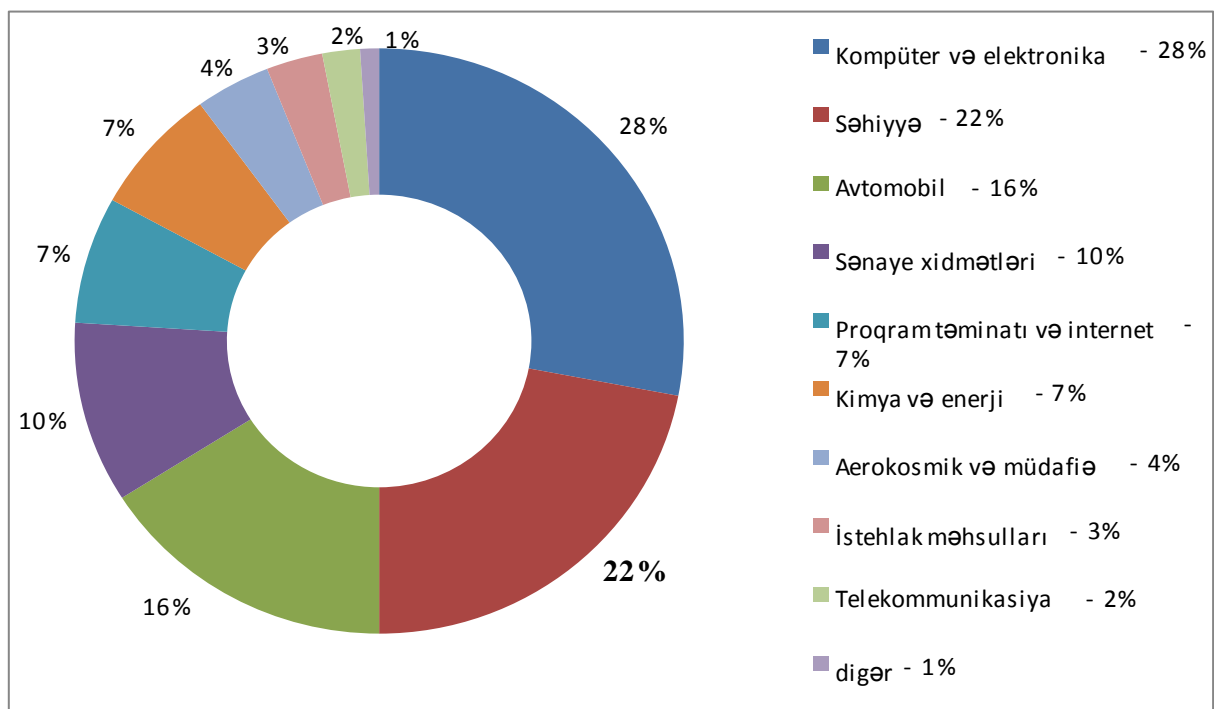
14.	Amazon	ABŞ	Proqram təminatı və internet	6.6
15.	Ford	ABŞ	Avtomobil	6.4
16.	Sanofi-Aventis	Fransa	Səhiyyə	6.3
17.	Honda	Yaponiya	Avtomobil	6.3
18.	İBM	ABŞ	Kompüter və elektronika	6.2
19.	GlaxoSmithKline	Birləşmiş Krallıq	Səhiyyə	6.1
20.	Cisco	ABŞ	Kompüter və elektronika	5.9

Mənbə: 2017: Top 20 R&D spenders

“Global Innovation 1000” nəşrindəki açıqlama üzrə , 2005-2017-ci illərdə sənaye üzrə çəkilmiş araşdırma məsrəflərinin strukturu aşağıdakı formadadır:[24]

Şəkil 2.1.

2005-2017-ci illər ərzində sənaye üzrə çəkilmiş xərclərin strukturu

Almaniya.

Almaniya yüksək elmi axtarışların keçirilməyində və patentlərin hazırlanmağında öndə olan dövlətlər sırasındadır. Dövlət nano, bio və yeni texnologiyalar, həmçinin də bərpa edilən enerji sahəsindəki patent fəaliyyətinə əsasən ABŞ və Yaponiya ilə yanaşı dünyanın ən aktiv dövlətlərindən sayılır. 2017-ci ildə Almaniyanın araşdırma ilə inkişaf etdirmə məsrəfləri 92 mlrd.\$ ya da ÜDM-in 2,9 % təşkil edibdirki, həmin məsrəfin də üçdə biri ölkə hesabına, üçdə ikisi isə özəl sektorunun hesabına ödənilir.[23]

Sənaye sahəsində araşdırma ilə innovasiya fəaliyyəti Almaniya ölkəsinin lazımi prioritet sahələrindən olduğu üçün respublika ərazisində tədqiqat ilə axtarış fəaliyyətləri ilə məşğul olmuş bir çox inustutlar, akademiyalar, federal institutlar, sənaye araşdırma assosiasiyaları fəaliyyətdədirlər. Almaniyanın şirkətləri Avropanın ən nüfuzlu şirkətləri arasındadır və burada aparılan bütün araşdırma təşkil edilərək maliyyələşdirilir. Sənaye cəhətli tədqiqat məsrəflərinin isə 37%-i avtomobil sahəsinə, 14%-i elektrik mühəndisliyi sahəsinə, 14%-i kimya ilə əczaçılıq sahəsinə, 9%-i isə mexaniki mühəndislik sahəsinə investisiya edilmişdir.[23]

Almaniyada sənaye müəssisələrinin araşdırma ilə inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dövlət dəstəklənməyi Almaniya Sənaye Tədqiqatları Assosiasiyaları Federasiyası (AIF) vasitəsilə aparılır. Federasiya ideyaları müvəffəqiyyətli məhsul və xidmətlərə çevirmək üçün öklkəylə sənaye və elm ocaqlarının birliyini əmələ gətirir, kiçik və orta sənaye firmaların rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilmiş federal dövlət proqramlarını idarə etməkdədir. İndi AIF 100 sənaye araşdırma assosiasiyası, 1200 tədqiqat universiteti ilə 50000 şirkətlə əməkdaşlıq etməkdədir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş dəstək layihələrinə aşağıdakılar aiddir:[23]

- ✓ Axtarış və İnnovasiya üzrə Birgə Çalışma (Joint Initiative for Research and Innovation): Layihə ətrafında dövlətinin araşdırma və

innovasiya potensialının çoxaldılmasına böyük töhfələr vermiş mühüm dörd müəssisənin- Fraunhofer-Gesellschaft Universiteti, Helmholtz Assosiasiyası, Leibniz Assosiasiyası ilə Max-Planck-Gesellschaft Universitetinin və Almaniya Araşdırmalar Fondunun (DFG) işləri bağlılıq yaradılır, yüksək subsidiyalar ayrılır. Layihənin başlıca məqsədi araşdırma ilə tədqiqat sisteminin fəaliyyəti, tədqiqat ilə sənaye arasında dayanıqlı əməkdaşlığın yaradılmağıdır, dövlət maliyyələşməyi illik məsrəflərin 5 %-i boydadır.

- ✓ Elm və Tədqiqatın Beynəlmilləşdirməyi Strategiyası (Strategy for the Internationalisation of Science and Research): Strategiyanın başlıca niyyəti dünyanın ən yaxşı universitetləri, araşdırmaçı alimləri ilə ixtisasçıları ilə əməkdaşlığı böyütmək, dünyanın yenilikçi potensialına daxil olmaq və inkişaf edən olan dövlətlərlə elm, axtarış və inkişaf etdirməyə əsasən nailiyyətlərini bölüşülməsidir. Strategiya ətrafında dünyanın beş şəhərində (Nyu-York, Moskva, Yeni Delhi, Tokio, SanPaulo) Araşdırma ilə İnnovasiyalar üzrə Alman Mənzilləri (DWIH) yaradılıbdır
- ✓ Yüksək Texnologiyalar Strategiyası 2020 (High-tech Strategy 2020): Strategiyanın başlıca məqsədi Almaniyanı dünya ilə Avropanın innovasiya rəhbərinə çevirmək, önəmli sənaye və ixrac dövləti kimi mövqeyini gücləndirir. Strategiya Almaniya Federal İqtisadiyyat və Texnologiya Nazirliyi ilə Federal Təhsil və Tədqiqat Nazirliyi vasitəsilə gerçəkləşdirilir , vəsaiti 2012-2015-ci illər üzrə 8,4 mlrd. avrodur. Strategiya ətrafında sənaye müəssisələrinin araşdırma ilə inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməyi üçün müəyyən proqramlar, eyni zamanda Kiçik və orta müəssisələr üzrə Mərkəzi İnnovasiya Proqramı (ZIM) ilə Korporativ Sənaye Tədqiqatı Proqramı (IGF), “KMU-Innovativ”, “Autonomics for Industry 4.0” proqramları gerçəkləşdirilir.

Bundan başqa, innovativ “start-up” layihələrinin dəstəklənməyi üçün tanınmış universitetlərlə “EXIST”, “GO-Bio”, “IKT Innovativ”, “INVEST” və “High-Tech Gründerfonds” maliyyələşdirmə proqramları həyata keçirilir.

Almaniya, həmçinin, Avropa İttifaqının yoxlama və innovasiya sahəsində apardığı “Horizon 2020: Tədqiqat və İnnovasiya üzrə Çərçivə Proqramı”, “EUREKA” Avropa Dövlətlərarası Araşdırma Təşəbbüsü”, “COST” Elmi-texniki tədqiqat üzrə Avropa Əməkdaşlığı” şəklindəki layihələrdən də xeyli faydalanmaqdadır. “Horizon 2020” Aİ Proqramı 2014-2020-ci illəri əhatə etməkdədir və ümumi vəsaiti 80 mlrd. Avro olmuşdur. Proqramın “sənaye liderliyinin dəstəklənməyi” aləti ətrafında mikroelektronika, nanotexnologiya, öncül materiallar, İKT, biotexnologiya sektorunda layihə vasitəsilə müraciət etmiş kiçik və orta şirkətlərə məsrəfin 70 %-i məbləğində birinci mərhələsində 50 min avro, daha növbəti işlərdə 500 min - 2,5 mln. avro həcmində innovasiya qrantları ayrılmaqdadır. “EUREKA” Təşəbbüs Proqramının ətrafında qlobal bazarda Avropa rəqabətqabiliyyətliliyini çoxaltmaq üçün 38 üzv dövlət arasında ixtisaslı işçi hazırlığı, sənaye şirkətləri, tədqiqat institutları ilə universitetlərin araşdırma fəaliyyətlərinin dəstəklənməyi, əlaqələndirilməyi və mübadiləsi aparılır.

Türkiyə.

Son vaxtlar axtarış və inkişaf etdirmə işlərinə verdiyi diqqət nəticəsində Türkiyə müəssisələri yalnız ölkə daxili üçün yox, həmçinin də dünya bazarına görə rəqabətqabiliyyətli mallar istehsal etməyə başlayıbdır. Türkiyənin ilbəl artmış araşdırma məsrəfləri indi ÜDM-in 1%-i məbləğinə yaxınlaşıbdır və 2023-cü ilə kimi bu məsrəflərin ÜDM-in 3%-i məbləğinə çatdırılmağı hədəflənibdir. Türkiyənin 2013-cü il üçün axtarış və inkişaf etdirmə məsrəfləri əvvəlki ilə təxminən 13,4% çoxalaraq 14,8 mlrd.TL (7,8 mlrd.\$) ya da ÜDM-in 0,95%-i məbləğində olubdur. Həmin xərcin 47,5%-i xüsusi sektor, 42,1%-i ali təhsil firmaları, 10,4%-i hökumət orqanları vasitəsilə ödənilmişdir.[23]

Türkiyədə sənaye şirkətlərinin araşdırma işinin dövlət dəstəklənməyi 2008-ci ildən qüvvəyə minmiş “Araşdırma ilə inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməyi barədə Qanun”la tənzimlənməkdədir və bəzi dövlət orqanlarının

gerçəkləşdirdiyi proqramlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür proqramlar həyata keçirmiş hökumət orqanlarına İqtisadiyyat Nazirliyi, Bilik, Sənaye və Texnologiya Nazirliyi, Türkiyə Texnoloji İnkişaf Vəqfi (TTGV), Kiçik və Orta ölçülü Sənaye Araşdırma və İnkişaf etdirmə İdarəsi (KÖSGEB), Türkiyə Elmi və Texnoloji Araşdırma Qurumu (TUBİTAK) daxildir.

Kiçik və Orta ölçülü Sənaye Araşdırma və İnkişaf etdirmə İdarəsi (KÖSGEB) vasitəsilə həyata keçirilmiş araşdırma dəstəklərinə daxildir:

- Araşdırma-İnkişaf, Yenilikçi və Sənaye Tətbiqi Dövlət Proqramı: Proqramın niyyəti yeni ideya və ixtiralara malik müəssisələrin dəstəklənməyi, araşdırma və innovativ potensialın çoxaldılması, axtarış və yeni layihə nəticələrinin kommersiyalaşdırılmağı və sənayedə tətbiqi mexanizminin qurulmağıdır. Proqram ətrafında işin mərhələlərindən asılı olmaqla, 18-24 ay müddətində 30 000-150 000 lirə həcmində 70-100% həcmində maliyyələşdirmə aparılmaqdadır.

Türkiyə Elmi və Texnoloji Araşdırma Qurumu (TUBİTAK) vasitəsilə həyata keçirilmiş araşdırma dəstəklərinə daxildir:[23]

- Sənaye Araşdırma-İnkişaf Layihələrinin Dəstək Proqramı: Proqramın niyyəti sənaye şirkətlərinin araşdırma işlərini təşviq etmək və türk sənayesində araşdırma və inkişaf etdirmə qabiliyyətini artırmaqdadır. Proqram ətrafında müəssisələrin araşdırma məsrəflərinin 60%-ə kimi hissəsi qrant formasında maliyyələşməkdədir.
- Universitet-Sənaye İşbirliyi Dəstək Proqramı: Proqramın niyyəti inustutlar, araşdırma mərkəzi ilə institutların qazandıqları innovativ nailiyyətlərin sənayeyə tətbiq üsulu ilə kommersiyalaşdırılmağına yardım etməkdir. Proqram ətrafında yeni məhsulun yaradılmağı, hazırki məhsulun inkişaf etdirilməyi, keyfiyyətinin ya da standartının yüksəldilməyi, xərci azaltmış yeni texnikaların yaradılmağının nəzərdə tutmuş layihələr gerçəkləşdirilir. Həyata keçirilmiş layihələr 24 aya kimi zamanla ən çox 1 mln. lirə həcmində 60-75% həcmində maliyyələşməkdədir.

- Qabaqcıl Araşdırma-İnkişaf Laboratoriyaları Dəstək Proqramı: Proqramın niyyəti türk alimlərin axtarış qabiliyyətlərinin yüksəldilməyi və dövlətin elm, texnologiya sektorunda ümumi mərkəzə çevrilməyidir. Proqram ətrafında daha prioritet sahələrə maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə texnologiyaları, qoruma, kosmos, enerji, yemək ilə səhiyyə daxildir. Dəstək zamanı 5 ildir və məsrəfin ən çox 75%-i olaraq bir il üzrə ən yüksəyi 10 mln. lirə təşkil etməkdədir.

Türkiyə Texnoloji İnkişaf Vəqfi (TTGV) vasitəsilə həyata keçirilmiş araşdırma dəstəklərinə daxildir:

- ✓ Texnoloji İnkişaf Layihələri Dəstəyi: Proqram ətrafında sənaye firmalarının və proqram təminatı təşkilatlarının araşdırma ilə inkişaf etdirmə işləri geri qaytarılmış şərtlərlə maliyyələşdirilməkdədir. Dəstək həcmi ən çox 1 mln. ABŞ dolları, vaxtı ən çox 2 ildir.
- ✓ Kommersiyalaşdırma Layihələri Dəstəyi: Dəstək ətrafında prototip hazırlanma pilləsini müvəffəqiyyətlə tamamlanan sənaye şirkətləri layihə yekunlarının bazar sözləşmələrinə müvafiq şəkildə ticariləşdirilməyinə (istehsal ilə satışıönümlü hazırlıq) geri verilmə sayəsində ən çox 1 mln. ABŞ dolları həcmində maks. 1 il ərzində maliyyələşdirilməkdədir.
- ✓ Öncül Texnologiyaları Layihələri Dəstəyi: Dəstək ətrafında kənd təsərrüfatı, sağlamlıq, elm ilə ətraf mühit sahəsində hazırlanan yeni mal layihələrinin araşdırma-inkişaf ilə ticariləşdirmə məsrəfləri 250 min - 3 mln. ABŞ dolları həcmində, ən çoxu 3 il ərzində maliyyələşdirilməkdədir.

Elm, Sənaye və Texnologiya Nazirliyi tərəfindən gerçəkləşdirilmiş araşdırma dəstəklərinə daxildir:[23]

- ✓ Sənaye Tezisləri Proqramı (SAN-TEZ): Proqramın başlıca məqsədlərinə akademik bilginin kommersiyalaşdırılmağı, sənaye cəhətli araşdırma-inkişaf işçisinin sayının artırılmağı, yeni və yenilikçi

şirkətlərin yaradılmağı, sənayenin rəqabət gücünün yüksəldilməyi, universitet-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməyidir. San-Tez layihələri Nazirlik vasitəsilə 75%, şirkət vasitəsilə isə 25% məbləğində 3 il ərzində maliyyələşdirilməkdədir.

- ✓ Texnoloji İnkişaf Əraziləri: müasir və qabaqcıl texnoloji mal yaratmaq niyyəti olan sahibkarların, araşdırmaçılar ilə alimlərin sənaye ilə kommersiya fəaliyyətlərini inustutların yaxınlığında və onların uğurlarından yararlanmaqla keçirə bilmələri üzrə inustutların yaxınlığında qurulan məhəllələrdir. Bölgələrin yaradılmağının başlıca məqsədləri məhsul ilə istehsal metodlarında yeniliyin inkişafı, məhsul keyfiyyəti ilə standartının yüksəldilməyi, məhsuldarlığın artırılmağı, istehsal məsrəflərinin aşağı salınmağı, elmtutumlu investisiyalar ilə sahibkarlığın inkişafı, araşdırmaçı aslimlər və ixtisaslı kadrlara iş şəraitinin yaradılmağı, texnologiya transferinə imkan yaratmaqdır.

2.2. Müasir şəraitdə sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin uçotunun təhlili

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın davamlı fəaliyyət göstərməsi və bazarda mövcud olan rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün həmin müəssisə, idarə və təşkilatlar mütləq şəkildə gəlirli və ya səmərəli, rentabelli fəaliyyət göstərməlidirlər. Hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsinin özəyində isə xərclərin və gəlirlərin maliyyə nəticələrinin analizi və düzgün proqnozlaşdırılması dayanır. Müəssisələrin gəlir və xərclərinin maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi son nəticədə həmin müəssisənin istehsal və ya satış prosesindəki səmərəliliyini yüksəltmiş olacaqdır. Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərə isə istehsal xərclərinin ümumi məzmunu, dövlət ödəmələri, istehsal və ya satış ilə bağlı əhaliyə və ya qeyri-əhali təbəqələrinə göstərmiş olduğu xidmətlərə görə xərclər və sair xərclər aiddir. Bu səbəbdən də müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrlərdə səmərəli və rentabelli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün yeganə şərt

xərclərin düzgün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması və maliyyə nəticələrinin idarə olunaraq müəssisənin istehsal səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Çünki istehsal prosesində gözdən yayınacaq hər hansı çox kiçik xərc belə mənfəətin azalması və ümumi planda müəssisənin zərərli işləməsinə təsir edə biləcək çox mühim bir ünsürdür.[8, səh.96]

Bu səbəbdən də müəssisənin fəaliyyətində xərclərin maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi əsas prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətində ən əhəmiyyətli məsələ müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticələridir. Müəssisənin maliyyə göstəriciləri mənfəət və zərərli ölçülə bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərli də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətə. Azalması isə zərərə daxil esdir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:[13, səh.142]

- Müəssisənin ayrıca yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərli nəticələyə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisəyə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması

çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

- əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.
- Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.
- Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar hesabat ilinin tam yekunu nəzdində maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə və hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyənləşir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və digər icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın maliyyə-təsərrüfat funksiyalarını həyata keçirən zaman gördüyü işlərin və yaxud da göstərdiyi xidmətlərin müqabilində əlavə xərcləri yarana bilər. Bu qəbildən olan xərcləri adətən iki qrupa bölürlər:

- ✓ Debitor borcları;
- ✓ Kreditor borcları.

Müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı göstərmiş olduğu iş, istehsal etdiyi məhsula və ya digər fəaliyyət növünə əsasən hər hansı kənar müəssisəyə borcu yarana bilər ki, həmin borc iqtisadi ədəbiyyatlarda kreditor borc

hesab olunur. Digər müəssisə və təşkilatların həmin təşkilata olan borcu isə debitor borc hesab olunur. Başqa sözlə desək, kreditor borcu müəssisənin əsas xərc istiqamətini təşkil edir, yəni ki, müəssisənin digər müəssisələrə verməli olduğu borcdur. Debitor borcu isə kənar müəssisə və təşkilatların həmin müəssisəyə verməli olduqları borcdur ki, bu da nəticədə müəssisənin gəlir mənbələrindən biri hesab olunur.

İstənilən halda debitor borclarına nəzarətin həyata keçirilməsi və bu borcların vaxtında digər müəssisələrdən alınmasının təmin olunması müəssisələrin dayanıqlı və uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Bir çox hallarda müəssisə, idarə və təşkilatların borcları “zəncirvari reaksiya” prinsipinə malik olur. Buna misal olaraq, məhsul ilə xidmət (məsələn, neft) satan zaman xammal zavoda verilir (firma təchizatçıya borclu olur), oradan isə neft bazasına (obyekt neft zavoduna borclu olur) göndərilməkdədir və s. göstərmək olar. Sonra isə borclar elə həmin zəncirvari üsulla ödənilir. Yəni başa düşmək lazımdır ki, biz iqtisadi münasibətlərin qarşılıqlı asılılıq zamanı yaşayırıq və bir məsuliyyətsiz borcu olan insan bir çox şirkətlər üzrə borcun qaytarılmamağı böhranını yarada bilər.

İqtisadiyyatı kifayət qədər yüksək inkişaf etmiş ölkələrə nəzər salsaq görürük ki, belə ölkələrdə dövriyyənin sürətinin artırılmasında surroqat pullardan, başqa sözlə desək, istiqrazlardan, veksellərdən istifadə olunur. Lakin dediyimiz bu metodun ölkəmizdə tətbiqi demək olar ki, mümkün deyildir. Çünki surroqat pulların dövriyyəyə daxil olması, eyni zamanda da istiqrazların və yaxud da veksellərin dövriyyədə olması Fond bazarının yaranmasını zəruri edir. Respublikamızda isə bu dövriyyəni həyata keçirə biləcək fond bazarı olmadığından dövriyyəyə veksellərin və yaxud da istiqrazların daxil edilməsi mümkünsüz kimi görünür.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir müəssisənin davamlı fəaliyyətinin əsasında məhz debitor borcların vaxtında alınması və bu borclara düzgün nəzarət edilməsi, başqa təbirlə desək, debitor borclar üzərində maliyyə menecmentinin düzgün təşkil olunması dayanır. Belə ki, heç də həmişə müəssisə debitor borclarını asanlıqla toplaya bilmir. Bəzi hallarda kənar müəssisələr öz kreditor borclarını verməkdən

imtina edir. Bunun isə əsas səbəbi kimi məhz həmin müəssisələrin borcları qaytarmaq istəməməsi deyil, borcu qaytara bilməməsi dayanır.

Borcun qaytara bilinməməsində əsaslardan biri də müəssisənin iflasa uğraması dayanır. Qanunvericiliyə əsaslanaraq görərik ki, müflisləşmə prosesi həm könüllü, həmçinin də məcburi olaraq elan oluna bilər. belə ki, “Müflisləşmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, fiziki və ya hüquqi şəxs borcunu geri verə bilmədiyi halda, yəni borclarının həcmi onun bütün aktivlərinin 10%-ni keçmişsə, məhkəmə ya müflisləşmə mərhələsinin başlanmağı, ya da sanasiya prosesinin (şirkətin “sağlamlaşdırılması”) həyata keçirilməyi haqda qərar çıxarmaqdadır.[12]

Ölkə miqyasında vəziyyətə fikir versək görərik ki, Azərbaycan Respublikasında borcların qaytarılmaması ilə əlaqədar çox da ciddi problem yoxdur. Şirkətlərin borcları qaytarmaqla əlaqəli problemi yarandıqda, əsasən bu, pul kasadlığı və ya zamanın qeyri-stabilliyilə yox, təkcə onların kredit verənləri önündə öhdəliklərə qarşı hənərisə məsuliyyətsizliyin yaranması ilə əlaqədar olur. Belə vəziyyətdə isə ən ideal çıxış yolu məhkəməyə müraciətdir. Ancaq yadda saxlamaq zəruridir ki, ölkəmizdə iddianın ümumi vaxtı 10 il müddətini təşkil edir. Eyni zamanda mütəmadi şəkildə icra edilməli olan müqavilələr üzrə iddia vaxtı 3 il, beləki, müqavilə predmeti daşınmaz mülkdürsə, sözügedən müddət 6 il olur.

Bir çox hallarda müəssisə, idarə və təşkilatlar krediti verən zaman heç də hər zaman qoyulmuş girovun verilmiş məbləğə uyğunluğunu doğru-həqiqətə uyğun müəyyən edə bilmir. Bu da o səbəbdən baş verir ki, girovun, eləcə də torpaq sahəsi, daşınmaz əmlak və s.-nin bazar qiyməti, misal üçün , 10 min manat olduğu təqdirdə, dələduzluq və ya aldatma yolu ilə mövcud əmlakın qiyməti 100 minə qaldırılır. Nəticədə isə uyğun olaraq da kredit təxminən 50 min manat həcmində ayrılır. Sonradan mübahisəli hal yaranan zaman kreditor məhkəmə üsulu ilə cavabdeh şəxsdən həmin vəsaitləri almağa çalışan zaman aydın olur ki, girov verilmiş kreditin heç yarısını da vermir, borclu insanın isə ödəmək üçün pulu yoxdur, və ya o, tam qanuni dəlillərlə məhkəmə prosesini uzatmağa başlamışdır.

Təcrübədə qanunvericiliyin həmin məsələlərdə mükəmməl olmamağı və onun tətbiqi zamanı, əsasən də qərarların icrası zamanı qüsurların varlığı bankların 5-6 il müddətində pullarını geri ala bilməməyinə səbəb olur. Nəticədə, məhkəmə ilə icra üsulları hər şeyi həll etmiş “sehrli çubuq” sayılır. Ona görə də kreditorlar birinci olaraq kreditlərin anderraytinqi ilə risklərin qiymətləndirməsi üzrə daxili prosedurları təkmilləşdirməlidirlər.

İstehsal olunmuş məhsulların maya dəyərinin idarə edilməsini təmin edir, ilk növbədə istehsala çəkilməmiş məsrəflərə nəzarəti həyata keçirir və səmərəli uçotun aparılmasına şərait yaratmış olur. İkinci istiqamətin öyrənilməsi isə məhsulun keyfiyyətinin nisbətən aşağı salınması nəticəsində məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini formalaşdırır və istehsal olunmuş məhsulun bazarda daha ucuz qiymətə realizəsini təklif edir. Lakin bu hal kifayət qədər riskli xarakter daşıyır. Belə ki, əhali və qeyri-əhali qrupları məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunan və keyfiyyəti tam maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsullardan geri qalan hər hansı məhsulu, işi və xidməti almaq imtina edə bilər və bu halda müəssisə, idarə və təşkilat zərərə işləmiş ola bilər. Odur ki, idarəetmə uçotunun düzgün aparılması hansı hallarda iqtisadi səmərə verə biləcəyini ifadə edir. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğunlaşdırılmasının daha da dərin öyrənilməsi və bu istiqamətdə görülən işlərdir. Hal-hazırda hesablar planında analitik hesabların köməyi ilə daha çox hesabların əldə olunması mümkündür. Onun da əsas səbəbi bunun üç rəmzli şifrələrdən ibarət olmasıdır. O da təbii ki, gəlirlər və xərclərin uçotunun daha da inkişaf etdirilməsinə və dəqiq əks etdirilməsi üçün şərait yaradır. Mühasibat uçotunda ən məlumatyönümlü informasiyalar maya dəyərinin və istehsal xərclərinin uçotunda əks etdirilir. Gəlirlər və xərclərin uçotunda yeni sistemlərin tətbiq edilməsi (məsələn ABC sistemi) müasir bazar iqtisadi sistemində mühasibat uçotunda məlumat əldə edilməsinə əsaslı surətdə təkan verir. Bu zamanlar həm də maya dəyərinin hesablanması düzgünlüyü də nəzərə çarpası qədər artır. Müasir dövrdə misal olaraq göstərilmiş ABC sistemi zamanla idarə edilən sistem yaradılıb. Bunu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, müasir şəraitdə zaman amili bir çox

məsələnin həllində vacib rol oynayır. Firmalarda gəlirlər və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi sferasında irəli sürülmüş nəticələrdən biri də mühasibatlıq sisteminin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsidir. Belə amillər müəssisə fəaliyyətinə çox böyük səviyyədə təsir göstərir, hesabatın tərtib edilməsini əsaslı səviyyədə asanlaşdırır.

Xərclərin maliyyə menecmentinin maliyyə prosesləri dedikdə, maliyyənin idarə edilməsinin iki əsas proses vasitəsilə realizə olunması başa düşülür. Bu proseslər səfərbəretmə və investisiyalaşma prosesləridir. Səfərbəretmə prosesi dedikdə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və maliyyə axınları, investisiyalaşma dedikdə isə, bu və ya digər sahələrə vəsait qoyuluşu qoymaqla xərclərin azaldılaraq daha yüksək mənfəət əldə edilməsi prosesi başa düşülür.

Belə ki, istənilən halda kreditor borcların debitor borcları üstələməsinə yol vermək olmaz. Bu isə bir daha sübuta yetirir ki, hər bir müəssisədə debitor və kreditor borcların düzgün təhlil olunması və bu xərclər üzrə maliyyə nəzarətinin və maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi kifayət qədər önəm kəsb edən və son nəticədə müəssisənin davamlı fəaliyyətinə səbəb olan ən başlıca amildir.

Müəssisələrdə debitor və kreditor borclarının maliyyə menecmentini həyata keçirmək üçün ilk öncə xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının formalaşmasını təmin etmək lazımdır.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsinin prinsiplərini, struktur və formalarını əhatə edən nəzəri biliklərin toplusu anlaşılır.

Xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarını bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə və fəaliyyətdə olan 8 ünsürdən ibarət model şəklində aşağıdakı düstur vasitəsilə belə vermək olar:[14, səh.488]

Düstur 1.

$$CF_{jm}=(SI, OT, SC, BC, FP, MM, FM, SS)$$

Burada, CFjm- xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsası,

S1-iştirakçıların sayı

OT-maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədləri ierarxiyası

SC-kateqoriya sistemi

BC-baza-fundamental konsepsiya

FP-maliyyə prosesləri

MM-elmi-praktiki instrumentiya (metodlar, modellər)

FM-maliyyə mexanizmləri

SS-təminədiçi alt sistemləri.

İşçilərin sayı. Burada təsərrüfat subyektini kimi insan amilinin iştirakı ilə resursların ümumi məcmusu kimi ifadə edilən sosial-iqtisadi sistem əsas götürülür. ətraf mühitin təsiri ilə fəaliyyət göstərən bu sistemə kapital göndərənlər, cari fəaliyyət iştirakçıları, dövlət orqanları, müəssisənin işçiləri və digər maraqlı şəxslər aiddir.

Maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədlərinin ierarxiyası. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, həm maraqlı şəxslərin göstərişlərinin rəqabətliliyi təmin olunsun, həm də zaman və struktur təşkilədiciləri üzrə müəssisənin məqsədli göstərişlərinin qaydaya salınması və razılaşdırılması kimi kontekstdə onun harmoniyası barədə danışıla bilsin.

Kateqoriya sistemi. Xərclərin maliyyə menecmentinin kateqoriya sisteminin əsasını amil, model, stavka, faiz, diskont, pul axını, maliyyə aləti, risk, gəlir və s. təşkil edir.

Baza-fundamental konsepsiya. Xərclərin maliyyə menecmentinin baza-fundamental konsepsiyası maliyyə menecmentinin mahiyyətini, məntiqini və praktikada və ya istehsalatda tətbiqi metodlarını və üsullarını müəyyən edir.

Maliyyə prosesləri. Xərclərin maliyyə menecmentinin maliyyə prosesləri dedikdə, maliyyənin idarə edilməsinin iki əsas proses vasitəsilə realizə olunması başa düşülür. Bu proseslər səfərbəretmə və investisiyalaşma prosesləridir.

Səfərbəretmə prosesi dedikdə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və maliyyə axınları, investisiyalaşma dedikdə isə, bu və ya digər sahələrə vəsait qoyuluşu qoymaqla xərclərin azaldılaraq daha yüksək mənfəət əldə edilməsi prosesi başa düşülür.

Elmi-praktiki instrumentariya isə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də, müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının ümumi elmi və konkret elmi metodlarının toplusudur.

Təminədiçi sistemlər. Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının həmin elementi onun praktiki həyata keçirilməsi perspektivləri müəyyənləşdirir. Debitor ilə kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotu ilə təhlilin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunlaşdırılmasının vacibliyini Respublikamızın Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli, 827 №-li Fərmanının 6-cı bəndinin icra edilməsini təmin etmək üçün AR Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2003-cü il tarixli, 29 №-li qərar ilə təsdiq olunmuş “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqinə əsasən PROQRAM” dan lap aydın görmək mümkündür. Bu vacib normativ sənəddə 2004-cü ildə “Büdcə və hesablaşmaların uçotu” na və “Lizinq proseslərinin uçotu” na, 2005- ci ildə “Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu” na, “Əməyin ödənişi və digər əməliyyatlar üzrə işçilərlə ilə hesablaşmaların uçotu” na, “Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) şirkətlərlə hesablaşmaların uçotu”na, 2006-cı ildə “Debitor ilə kreditorlarla hesablaşmaların uçotu” na, «Kreditlərin, borclar ilə məqsədli maliyyələşdirmənin uçotu” na aid normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqini nəzərdə tutmuşdu. Sözügedən normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və indi tətbiq olunur.[9]

Haqqında danışdığımız normativ sənədlərin hazırlanması və icrasının böyük səlahiyyətlərə malik olan Mərkəzi Bank, İqtisadiyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyi kimi qurumlara tapşırılması bu sənədin hazırlanmasına olan zərurəti bir daha sübuta yetirmiş olur.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, debitor borcların səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq müəyyənləşir. Həmin sözügedən amillər qrupuna isə aşağıdakıları aid etmək olar:[14, səh.100]

- ✓ Məhsulun növü;
- ✓ Bazarın tutumu;
- ✓ Bazarın bu malla dolma səviyyəsi;
- ✓ Müəssisədə qəbul olunmuş hesablaşmalar sistemi.

Qeyd etdiyimiz amillər qrupundan sonuncusu-müəssisədə qəbul olunmuş hesablaşmalar sistemi maliyyə menecerini daha yaxından maraqlandıran amildir.

Nağd pula və yaxud da kreditlə satış hesablaşmaların əsas növləri hesab olunurlar. Qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində əvvəlcədən ödənişin ödənməsinin təmin olunması müəssisənin davamlı fəaliyyəti baxımından əsas amil hesab olunur. Çünki iqtisadiyyat qeyri-sabit fəaliyyət göstərdiyi müddətdə əmtəni kreditlə almış müəssisənin gələcək vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmur. Gələcəkdə həmin müəssisənin iflasa uğraması və yaxud da digər bu kimi səbəblər üzündən kreditlə almış olduğu məhsulun dəyərini ödəyə bilmirsə, bu artıq müəssisənin fəaliyyətində nəzərəcarpacaq təsir edəcəkdir. Odur ki, iqtisadiyyatın sabit olmadığı dövrlərdə hər bir müəssisə, yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin həmin praktikasından istifadə edərək əmtəələrin dərhal realizə edilməsini və həmin sözügedən realizə prosesinin nağd və ya köçürmə yolu ilə dərhal həyata keçirilməsini tələb etməlidir. Yalnız bu halda müəssisə gözlənilməyən və proqnozlaşdırılması kifayət qədər çətin olan xərclərdən yaxa qurtarmaq imkanını həyata keçirmiş olar.

Dünya təcrübəsində nağd ödənişlərin ölkənin milli pul valyutası ilə, bəzən isə kredit kartoçkaları vasitəsilə həyata keçirilir. Kredit kartoçkalarına keçid ilk dəfə olaraq Rusiya Federasiyasında baş vermişdir və hesablaşmaların məhz kredit kartoçkaları vasitəsilə aparılması borcların azaldılmasında əsas silaha çevrilmişdir.[14, səh.94]

Debitor borcların düzgün təhlil olunması və idarə edilməsi xüsusi dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyədən çıxarılması mümkün olmayan və inflyasiyanın daha qabarıq hökmranlıq etdiyi ölkələrdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Gözlənilməyən vəziyyətlərlə qarşılaşan bazar iqtisadiyyatı mühitində hesablaşmalarda olan pulun dövr sürətinə nəzarət etmənin təşkili debitor borcların idarə edilməsində xüsusilə əhəmiyyət daşıyır. Dövr sürətinin dinamik artımı debitor borcların idarə edilməsi müsbət hal hesab olunur. Sözügedən problemlərin həllində potensial malalanların müəyyən edilərək seçilməsi və onlar arasında bağlanan müqavilələrdə nəzərdə tutulan malların faktiki dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunan potensial malalanların seçilməsi qeyri-formal meyarların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Həmin qeyri-formal meyarlara isə aşağıdakıları aid etmək olar:[14, səh.145]

- ✓ əvvəlki əməliyyatlarda hesablaşma intizamının gözlənilməsi;
- ✓ alıcılar tərəfindən tələb olunan malların, işlərin və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinin proqnoz maliyyə imkanları;
- ✓ cari ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi;
- ✓ maliyyə sabitliyi səviyyəsi;
- ✓ malsatan müəssisələrin maliyyə və iqtisadi gücü.

Qərb ölkələrində belə qəbul edilmişdir ki, daimi müştərilər malın dəyərini kredit qaydasında ödəməlidir ki, bu da müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə “2/10 max 30” modeli daha geniş vüsət almışdır. Bu modelin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:[19, səh.294]

- ✓ malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan sonra 10 gün ərzində ödəyərsə, bu halda malın dəyərinin 2 faizi həcmində güzəşt əldə etmiş olur.
- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan etibarən 11-30 gün ərzində ödəyərsə, bu halda yalnız və yalnız malın öz dəyərini ödəyir və ona heç bir güzəşt tətbiq olunması nəzərdə tutulmur.

- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan 30 gündən sonra ödəyərsə, bu halda artıq malalana əlavə faizlər-cərimələr tətbiq olunmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz “2/10 max 30” modelinin əsas üstün cəhəti onunla izah olunur ki, ortaya qoyulmuş şərtlər çox münasibdir və bu şərtlərə əməl edən alıcı daha ucuz qiyməti istədiyi əmtəəni istədiyi miqdarda almaq imkanına malik olacaq. Belə ki, rəqabət mübarizəsi şəraitində o müəssisələr qalib gəlir ki, istehsal xərcini mümkün qədər aşağı salmağı bacarsın. Əmtəənin qiymətinin ilk 10 gündə ödənilməsi isə malalanı qane edir və malsatan tərəfindən 2 faiz endirim olunması ilə nəticələnir ki, bu da alqı-satqı əməliyyatlarında kifayət qədər böyük rəqəm deməkdir. Bu model müqavilədə iştirak edən hər iki tərəfin maraqlarına uyğun gəlir. Çünki bir tərəfdə malsatan borcunu vaxtında almış olur, digər tərəfdə isə malalan daha ucuz qiymətə istədiyi əmtəəni əldə etmiş olur.

Debitor borclarına nəzarət müəyyən müddətlərdə həyata keçirilir və bu müddətlər aşağıdakı qruplar üzrə həyata keçirilir:[19, səh.317]

- ✓ 0-30 günə kimi;
- ✓ 31-60 günə kimi ;
- ✓ 61-90 günədək;
- ✓ 91-120 günədək;
- ✓ 120 gündən daha uzun müddətdə.

Hər bir müəssisə əlavə olaraq maliyyə resurslarını artırmaq məqsədilə ümitsiz olan borclara diqqəti daha da artırır və bu borc sahələri üzrə hər hansı ödənişin əldə olunması artıq müəssisənin xeyrinədir. Belə ki, az miqdar da olsa ümitsiz borcun geri qaytarılması yalnız və yalnız müəssisəyə əlavə gəlir mənbəyi ola bilər. Debitor borclarının təhlili ilə onlara nəzarət dinamikada hesablanmış nisbi və mütləq göstəricilərin yardımı ilə də gerçəkləşdirilir. Bunun üçün mühasibat balansına əlavə edilən 5 №-li formada verilmiş müddəti keçən borclara dair göstəricilərlə bərabər debitor borclarının ödənilməyi əmsaldan da istifadə olunur. Bu əmsal əsas iş üzrə debitor borclarının orta həcmi satışdan alınmış məbləğə bölərək təyin olunur.

Kreditor borclarının təhlili zamanı nəzərə almaq zəruridir ki, onlar həmçinin debitor borclarının örtülməyi mənbəyidir. Ona görə də təhlil zamanı debitor ilə kreditor borclarının tutuşdurmaq tələb edilir. Debitor borclarının kreditor borclarından çox olması xüsusi kapitalın debitor borcu formasından döviyyədən çıxmağını göstərməkdədir.

Bəzən debitor borclarının kreditor borclarından çox olması onların idarə olunmasında müsbət hal hesab olunur. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, hər bir müəssisə mal alanlardan, sifarişçilərdən debitor borclarının ala bilməyindən asılı olmayaraq kreditor borclarını, əsasən də mübahisəsiz alınan, iqtisadi sanksiyalar tətbiq olunan kreditor borclarını ödəməyə borcludurlar. Ona görə də borcları təhlil edən vaxt, müvəqqəti döviyyədən çıxmış vəsait olaraq qəbul olunan debitor borclarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmək məqsədə uyğun sayılır.

Borcların idarə olunmasında şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar barədə məlumatlar ilə ödənilməmiş debitor borclarla bağlı itgilerin təhlilinə diqqət yetirmək tələb edilir.

Lakin Azərbaycanda “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanununda şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması nəzərdə tutulduğu zaman nə dövlət və nə də qeyri-dövlət müəssisələrində həmin məqsədə ehtiyat yaradılmır. İnkişaf etmiş qərb dövlətlərində hesabatın hazırlanması prosesində debitor borclarının ümumi həcminə müəyyən faiz nisbətində ehtiyatın yaradılması təcrübəsi geniş yayılıbdır.

Debitor borclarının ümitsizliyi onların yaranması müddətlərindən ayrıca asılıdır. Misal üçün, ABŞ-da həyata keçirilən tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, 30 günə kimi ödənilməyən debitor borclarda inamsızlıq 4 %; 31-60 gün olan borclarda-10 %; 61-90 gün olan borclarda-17 % ; 91-120 gün olan borclarda -26 % və i.a həcmində olur.[23, səh.17]

Bizcə, debitor və kreditor borclarının idarə olunmasında, təhlilində, ümitsiz borcların örtülməyi üçün ehtiyatların yaradılmasında, veksellərlə hesablaşmalarda, debitor borclarını lap tez ödəyən malalanlara malsatan tərəfindən güzəştlərin verilməyində, kontraktlarda (müqavilələrdə) nəzərdə tutulmuş ödəmə müddətlərinə riayət olunmayan hallarda qiymət əlavələrinə (faiz ödəmələrin)

alınmağı və i.a. təcrübəsinin respublikamızın təsərrüfat subyektlərində tətbiqi debitor ilə kreditor borclarının azaldılmağı üçün vacibdir.

2.3. Sənaye müəssisələrində gəlir və xərclərin proqnozlaşdırılmasında mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Əvvəlki paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, hər bir müəssisənin davamlı və uzunömürlü fəaliyyətinin əsasında xərclərin, o cümlədən də debitor və kreditor borclarının düzgün proqnozlaşdırılması, bu xərclərə nəzarət olunması və eləcə də sözügedən xərclər üzrə maliyyə menecmentinin, maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması dayanır. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi prosesinin əsasında xərclərin maliyyə nəzarəti dayanır.

Maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.[15, səh.218]

Maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri bunlardır:[15, səh.241]

- ✓ İqtisadi qanunların tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Milli gəlirin və ictimai məhsulun dəyərini bölgüsü və təkrar bölgüsü;
- ✓ Büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarətinin təmin edilməsi;
- ✓ Vergi nəzarətinin təmin edilməsi.

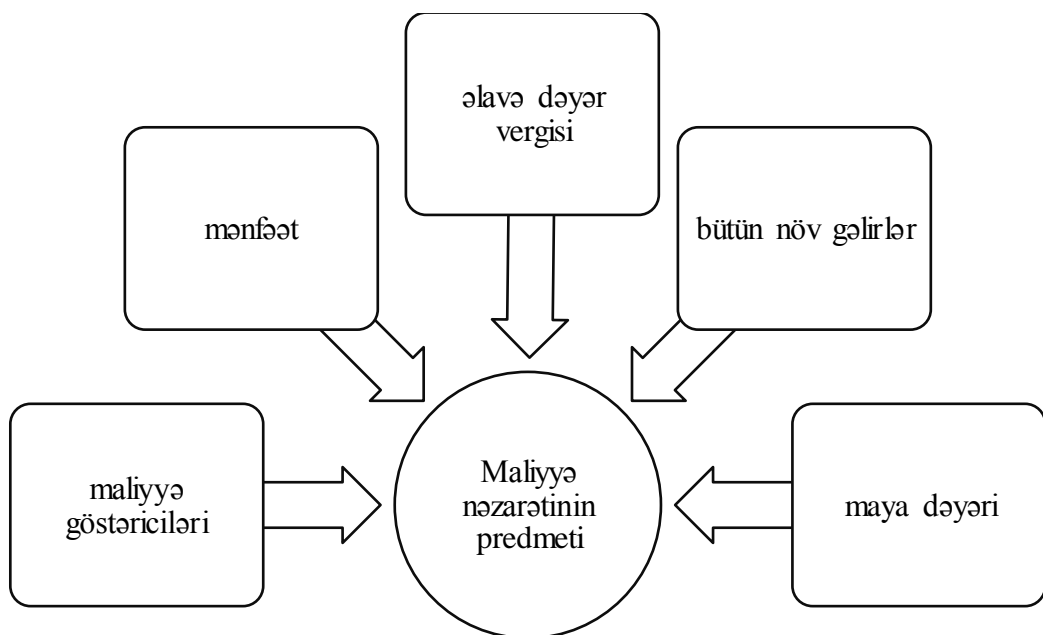
Nəzarət mexanizmi nəzarət funksiyasını həyata keçirən fəaliyyətlərdən ibarətdir. Həmin fəaliyyətlərə isə aşağıdakılar aiddir:[15, səh.244]

- ✓ Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Nəzarət metodu və vasitəsinin seçilməsi;
- ✓ Nəzarət subyektinin səlahiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- ✓ Nəzarət prosesinin reallaşdırılması;
- ✓ Nəzarətin nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsinin təmin olunması.

Aydındır ki, maliyyə nəzarəti pul fondlarının yaranması, maliyyə axınlarının idarə olunması, gəlir və xərc istiqamətlərinin müəyyən olunması sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatların bu sahə üzrə prioritet hesab etdikləri fəaliyyətlərini tənzimləyən nəzarət mexanizmidir. Eyni zamanda da maliyyə nəzarəti istehsal fondlarından səmərəli istifadəni, istehsalın qiymət strukturunu tənzimləyən əsas mexanizmdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır. Birinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti toplumda istehsal əlaqələrini əks etdirmiş iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü ilə məhsul mübadiləsi prosesində yaranan maliyyəsidir. İkinci vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşmağı mərhələsində, həmçinin də onun bölüşdürülməyi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya edilmiş vəsaitləridir.[15, səh.294]

Maliyyə nəzarətinin dövlət predmeti aşağıdakı sxemdə ətraflı təsvir olunmuşdur:[21, səh.248]

Sxem 2.2.**Maliyyə nəzarətinin predmeti**

Mənbə: R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə nəzarətinin obyektini dedikdə isə, təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesinin nəticəsi olaraq yaranan pul münasibətləri və onların bölgüsü prosesi başa düşülür. Maliyyə nəzarətinin əsasında dayanan maliyyə yoxlaması dəyər göstəriciləri əsasında yoxlanılır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin iki əsas aspekti əhəmiyyət daşıyır. Həmin aspektlərə aşağıdakılar aiddir:[21, səh. 317]

- ✓ Maliyyə resurslarının və maddi dəyərli olanların qorunmasının, hesabat və qeydiyyat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması və

dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizmi

- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın daimiliyinin və ya fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkara çıxarılması ilə əlaqədar nəzarət mexanizminin formalaşması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti bir neçə elementdən təşkil olunmuşdur.

Həmin elementlərin əsasları aşağıdakılardır:[21, səh.301]

- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən nəzarət subyekti;
- ✓ Maliyyə nəzarəti subyektinin yoxladığı nəzarət obyekt;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin yoxlamalı olduğu nəzarət predmeti;
- ✓ Nəzarət prinsipi;
- ✓ Nəzarət metodu və ya metodikası;
- ✓ Nəzarət texnikası və texnologiyası;
- ✓ Maliyyə nəzarəti nəticəsində nəzarət subyektinin qəbul etmiş olduğu qərarlar;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə idarə və təşkilatlarda isə maliyyə nəzarətinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:[21, səh.311]

- ✓ İdarəedici subyektlər;
- ✓ Nəzarətedici subyektlər;
- ✓ Nəzarət edilən subyektlər;
- ✓ Nəzarət obyekt;
- ✓ Nəzarət mexanizmi.

İdarədən subyektər iki əlamətə görə təsnifatlaşdırılır. Həmin əlamətlər bunlardır: [21, səh.299]

- ✓ iştirak dərəcəsinə əsasən
- ✓ tərkibinə əsasən.

İştirak dərəcəsinə görə idarəedən subyektlər bilavasitə, yəni birbaşa idarəedən subyektərə və təmsilçi vasitəsilə idarəedən subyektlərə bölünür. Tərkibinə görə isə idarəedən subyektlər isə vahid rəhbərlik, yəni təkbaşına rəhbərlik edən idarəedən subyektlərə və kollegial idarəedən subyektlərə bölünür.

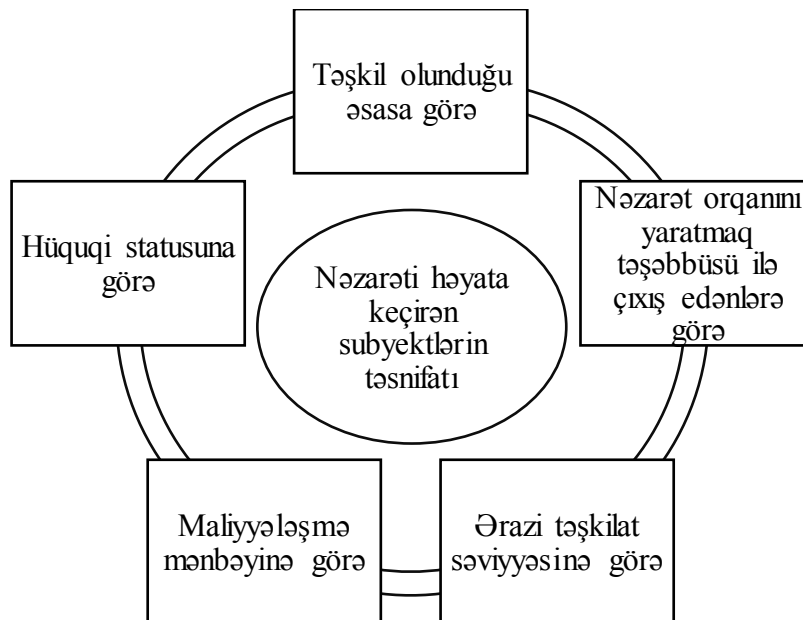
Nəzarəti həyata keçirən subyektlər isə aşağıdakı qruplara əsasən təsnifləşdirilir:[21, səh.318]

- ✓ Təşkil olunduğu əsasa görə;
- ✓ Hüquqi statusuna əsasən;
- ✓ Nəzarət orqanını yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edənlərə əsasən;
- ✓ Maliyyələşmə mənbəyinə əsasən;
- ✓ Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılan nəzarəti həyata keçirən subyektləri aşağıdakı sxemlə göstərə bilərik:[21, səh.497]

Sxem 2.3.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatı

Mənbə: R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təşkil edildiyi əsasa görə nəzarəti həyata keçirmiş subyektlərə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Dövlətin Konstitusiyası əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Buna əyani misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasını göstərmək olar.
- ✓ Qanunvericilik aktları və qanun əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə Vergilər Nazirliyini, Maliyyə Nazirliyini, sığorta nəzarəti, xəzinədarlıq agentliyini və digərlərini daxil etmək olar;
- ✓ “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı” haqqında Azərbaycan respublikasının Qanununa əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər.
- ✓ Daxili sərəncam sənədlərinə əsasən yaradılmış nəzarəti aparan subyektlər. Bura isə, daxili audit söbəsi, müəssisə, idarə və təşkilatların təftiş şöbələri və s. aiddir.

Nəzarət orqanını yaratmaq üçün çıxış edənlərə əsasən nəzarəti həyata keçirmiş subyektlərin təsnifatına aşağıdakılar aid edilir:[21, səh.511]

- ✓ Normativ hüquqi aktın tələbinə əsasən təşkil olunan nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura əsasən, kommersiya banklarının daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətlərinin təftiş komissiyalarını daxil etmək olar;
- ✓ İdarədən subyektin özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu tipli subyektlərə müəssisə, idarə və təşkilat rəhbərinin göstərişinə əsasən yaradılmış daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətinin daxili təftiş bölmələrini misal göstərmək olar;
- ✓ Öz təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş auditor şirkətləri çıxış edir.

Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərə isə beynəlxalq, dövlət, regional və ayrıca olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərində və qurumlarda yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlərə bölünür.

Maliyyələşmə mənbəyinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir;

- ✓ Bütçə hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Əsasən belə subyektlərə dövlət və yerli nəzarət orqanlarını misal göstərmək olar.
- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə, idarə və təşkilatların müraciətləri əsasında audit şirkətləri tərəfindən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür.
- ✓ Təsisçi hesabına yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində təsisçi tərəfindən seçilmiş və müəyyən edilmiş daxili audit xidməti çıxış edir.
- ✓ Müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu subyektlərə isə ictimai nəzarət orqanlarının daxil etmək olar.

Hüquqi statusuna görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər dövlət və bələdiyyə, kommersiya və ya auditor, təsərrüfat daxili və ictimai olmaqla dörd əsas təsnifat üzrə qruplara ayrılır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasının əsas məqsədi xərclərin və gəlirlərin balansının tənzimlənməsini təmin etmək, istehsal üzrə əsas xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, istehsaldan əldə olunmuş mənfəəti digər istehsal sahələrinə investisiya olunmasını təmin etmək, pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti bu məqsədlərə çatmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələri icra edir:[21, səh.365]

- ✓ Maliyyə resurslarına olan tələbatlar və resursların formalaşması arasındakı tarazlığın təmin edilməsi;
- ✓ Maliyyə öhdəliklərinin dövlət büdcəsi qarşısında tam həcmdə və zamanında təmin olunması;

- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməsinə, uçot və hesabat işlərinin doğru qurulmağına kömək etmək;
- ✓ Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik və normativ aktlara riayət edilməsinə nəzarətin təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək aktivliyə nail olunmasının təmin olunması.

FƏSİL III. DAYANIQLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Dayanıqlı inkişaf şəraitində sənaye müəssisələrin gəlir və xərclərinin optimallaşdırılmasında proqnozlaşdırmanın əhəmiyyəti.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərini aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

İqtisadi məzmununa görə xərclər iqtisadi elementlər ilə kalkulyasiya maddələri üzrə olmaqla iki qrupa bölünür.

İqtisadi elementlər üzrə xərclərər aşağıdakılar daxildir:[20, səh.387]

- ✓ Geri qaytarılmış materialların qiyməti çıxılmaqla material məsrəfləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə olan məsrəflər;
- ✓ Sosial sığortaya ayrılmış köçürmələr;
- ✓ Əsas vəsaitlər ilə qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- ✓ Başqa xərclər.

Məhsulun maya dəyərini daha dəqiq hesablanması xərclərin kalkulyasiya üzrə təsnifləşdirilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Kalkulyasiya maddəsi, daha doğrusu, xərc maddəsi ayrı-ayrı məhsulun və ya bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini formalaşdıran müəyyən növ xərclər hesab olunurlar. Xərclər kalkulyasiya maddəsi üzrə aşağıdakı qruplara ayrılır:[20, səh.411]

- ✓ Xammal ilə materiallar;
- ✓ Satıla bilən tullantılar. Bu vaxt satılmış tullantılar nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər xərclərdən silinir.
- ✓ Yarımfabrikatlar, alınmış məhsullar və kənar müəssisələrin istehsal xərcləri daşıyan xidmətləri;
- ✓ Texnoloji məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi məqsədilə yanacaq ilə enerji;
- ✓ İstehsalat sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqları;
- ✓ Sosial köçürmələr;
- ✓ İstehsalın öyrənilməsinə və hazırlanmasına çəkilməmiş xərclər;
- ✓ Ümumistehsalat xərcləri;
- ✓ Ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ Zay məhsul istehsalı nəticəsində əmələ gəlmiş itkilər;
- ✓ Digər istehsalat məsrəfləri;

Yuxarıda qeyd olunan xərc istiqamətləri məhz məhsulun maya dəyərində əks olunan əsas xərclər hesab olunur. Xərclərin maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunmuş xərc istiqamətlərini

azaltmaq və bunun nəticəsi olaraq məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq və son məntiqi nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır. Deməli onda, müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin ən əsas perspektiv vasitələrindən biri məhz məhsulun istehsal xərclərinin və ya maya dəyərini azaldılmasına xidmət edəcək strategiyaların hazırlanmasını təmin etməkdir.

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclər birelementli və kompleks xərclərə bölünür. Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən təşkil olunmuş xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə, müxtəlif iqtisadi element qruplarını birləşdirən xərclər başa düşülür. Məhz müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış xərclərin maliyyə menecmenti mexanizminin istehsal səmərəliliyinin artırılmasında ikinci əsas vasitə yekcinslik baxımından xərclərin azaldılmasını təmin etmək və daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda əldə etməkdir.

Yuxarıdakı paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, istehsalın həcminə münasibətdə istehsal xərcləri dəyişən və sabit xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər dedikdə, istehsalın həcmi dəyişən zaman ona mütənasib dəyişən xərclər başa düşülür. İstehsal artdıqca bu xərclər də artır. İstehsal prosesi azalanda isə bu xərclər azalır. Sabit xərclər isə istehsalın həcmindən asılı olmadan daim sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir. Bu tip xərclər istehsal artsa da, azalsa da heç zaman dəyişilməyən xərclərdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinə yönəldilmiş siyasətinin əsas vasitələrindən biri də məhz istehsalın həcmi artdığı bir şəraitdə belə dəyişən xərclərin səviyyəsini qoruyub saxlamaq və mümkün olduğu qədər xərclərə qənaət etməkdir.

Təyinatına görə xərclər texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərcləri olmaqla iki qrupa bölünür. Texnoloji xərclər dedikdə, istehsal prosesi ilə əlaqədar texnoloji proseslərə sərf olunmuş xərcləri nəzərdə tutan xərc məfhumu başa düşülür. İnzibati-təsərrüfat xərci dedikdə isə, istehsal prosesinin baş tutduğu bir şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən sərf olunmuş xərclərin mahiyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin

yüksəldilməsində əsas istiqamətlərindən biri də texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərclərini azaltmaq və bunun nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək məqsədinin təmin olunmasıdır.

Məqsəduyğunluq kriteriyasına görə xərclər istehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri olmaqla iki qrupa ayrılır. İstehsal xərcləri dedikdə, məhsul iastehsalı prosesində yalnız və yalnız yararlı məhsul istehsalına sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Qeyri-istehsal xərcləri dedikdə isə, istehsalın dayanması nəticəsində yaranmış itkilər, eləcə də zay məhsul istehsalı nəticəsində yaranmış zərərlər və çatışmazlıqlarla əlaqədar formalaşmış xərclərin məcmusu başa düşülür. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə idarə etməsinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı ən əhəmiyyətli rolu məhz istehsal və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması hesabına uzunmüddətli və qısamüddətli istehsal prosesləri ərzində daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda götürülməsini təmin etməkdir. Xüsusən də, qeyri-istehsal prosesi zamanı zay məhsul istehsalı prosesində yaranmış xərcləri azaltmaq və daha çox yararlı məhsul istehsalına nail olmaq maliyyə menecmentinin qarşısında dayanan ən vacib məsələlərdən, xərclər üzrə maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı əsas istiqamətlərdən biridir.

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa (bilavasitə) xərclərə və dolay xərclərə bölünür. Birbaşa (bilavasitə) xərclər dedikdə, ilkin sənədlər əsasında məhsulun konkret bir növünün maya dəyərinə birbaşa daxil olan xərclər başa düşülür. Birbaşa xərclərin əsas xüsusiyyəti odur ki, bütün birbaşa (bilavasitə) xərclər özü-özlüyündə həm də dəyişən xərclərdir. Dolay xərclər dedikdə isə, bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Buna ən real əyani misal olaraq istehsalın idarəedilməsi xərcini göstərmək olar. Dolay xərclər xüsusi hesablarda toplanır və müəyyən baza əsasında bölüşdürülərək istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə dolay yolla daxil edilir. Belə xərclərə misal olaraq əmək haqqı, istehsal həcmi xərclərini də misal göstərmək olar. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin əsas hədəflərindən biri də məhz istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olan

birbaşa və dolaylı xərcləri azaltmaqdır. Çünki məhsulun maya dəyəri bu xərclər əsasında formalaşır. Bu xərclərin azalması avtomatik olaraq məhsulun maya dəyərini də aşağı salacaq. Aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunmuş məhsul daha ucuz qiymətə realizə olunur ki, bu da son nəticədə məhsulun bazarda özünə mövqe tutmasına və rəqabət mübarizəsinə hazır olmasına səbəb olur. Deməli onda, maya dəyərini aşağı salınması istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamət olmaqla xərclərin maliyyə menecmentinin əsasında dayanır.[20, səh.512]

Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olma xüsusiyyətinə görə xərclər cari xərclərə və gələcək dövrü əhatə edən xərclərə bölünür. Cari xərclər gəlir gətirən xərclərdir və cari dövr ərzində məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı yaranıb formalaşan xərclərdir. Gələcək dövrü əhatə edən xərclər isə cari dövrdə sərf olunan, lakin iqtisadi səmərəsinə gələcək dövrdə verən xərclərdir. Belə xərclər cari dövrdə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olur. Lakin istehsal olunmuş bu tip məhsulların bazarda reallaşdırılması gələcək dövrü əhatə etdiyi üçün gəlirlər sırf gələcək dövrdə formalaşan gəlirlərə aid edilir. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində diqqəti özünə çəkən əsas vasitələrdən biri də məhz cari və gələcək dövrü əhatə edəcək xərclərin idarə edilməsi prosesidir. Xüsusən də gələcək dövrü əhatə edən xərclər xüsusi nəzarətə götürülür. Çünki bu tip xərclərin iqtisadi faydası gələcək dövrdə baş verəcəyindən iqtisadi tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən biridir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması məsələsidir. Çünki elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması çox böyük iqtisadi resurs və maliyyə ehtiyatı tələb edir. Məhz elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması uzunmüddətli istehsal dövrünü əhatə edir. Bu da əsasən, elmi-texniki tərəqqinin yüksək dəyərdə olması ilə ölçülür. Maliyyə resursu tələb etdiyi üçün elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması müəyyən xərc tələb edir. Bu səbəbdən də elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərcləri və onun uzunmüddətli dövrdə verəcəyi gəlirlərin nisbəti xərclərin maliyyə

tərəfindən əhatəli və detallı şəkildə analiz edilir və qazanılacaq mənfəətin elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərclərini dəfələrlə üstələdiyi hallarda qəbul edilmiş olur. Elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verir, əmək məhsuldarlığını kifayət edəcək qədər yüksəldir, eyni zamanda da işçi qüvvəsini əvəz etdiyindən əmək haqqı kimi dəyişən xərclərin aradan qaldırılmasında çox böyük əhəmiyyətli rol oynamış olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ İqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edəcək tədbirlər hazırlamaq;
- ✓ Birelementli və kompleks xərclərin azaldılmasına xidmət edəcək fəaliyyət planı müəyyən etmək;
- ✓ Dəyişən xərclərin mümkün olduğu qədər azaldılmasını təmin etmək;
- ✓ Texnoloji xərclərin və inzibati-təsərrüfat xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ İstehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ Birbaşa (bilavasitə) və dolaylı xərclərin azaldılmasını təmin edəcək qərarların qəbul olunması;
- ✓ Cari və gələcək dövrün xərclərinin düzgün təhlili və gələcək dövrdə iqtisadi tarazlığın qorunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması nəticəsində əmək məhsuldarlığının artırılması və xərclərin azaldılması istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması.

3.2. Debitor və kreditor borclar üzrə hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi

Debitor ilə kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotu ilə təhlilin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunlaşdırılmasının vacibliliyini ölkə

Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli, 827 №-li Fərmanınının 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək üçün AR Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2003-cü il tarixli , 29 №-li qəran ilə təsdiq olunmuş “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarınının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqinə əsasən PROQRAM” dan lap aydın görmək mümkündür. Bu vacib normativ sənəddə 2004-cü ərzində “Büdcə və hesablaşmaların uçotu” na və “Lizinq əməliyyatlarının uçotu” na, 2005- ci ildə “Uçotçularla hesablaşmaların uçotu” na, “Əməyin ödənişi ilə digər əməliyyatlar üzrə işçilrin hesablaşmaların uçotu” na, “Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) firmalarla hesablaşmaların uçotu”na , 2006-cı ildə “Debitor ilə kreditorlarla hesablaşmaların uçotu” na və “Kreditlərin, borcların və məqsədli maliyyələşdirmənin uçotu” na dair normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqini nəzərdə tutmuşdu. Bu qeyd edilən normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və hazırda tətbiq olunudadır.[9]

Haqqında danışdığımız normativ sənədlərin hazırlanması və icrasının böyük səlahiyyətlərə malik olan Mərkəzi Bank, İqtisadiyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, **Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyi** kimi qurumlara tapşırılması bu sənədin hazırlanmasına olan zərurəti bir daha sübuta yetirmiş olur.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, debitor borcların səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq müəyyənləşir. Həmin sözügedən amillər qrupuna isə aşağıdakıları aid etmək olar:[14,səh.100]

- ✓ Məhsulun növü;
- ✓ Bazarın tutumu;
- ✓ Bazarın bu malla dolma səviyyəsi;
- ✓ Müəssisədə qəbul olunmuş hesablaşmalar sistemi.

Qeyd etdiyimiz amillər qrupundan sonuncusu-müəssisədə qəbul olunmuş hesablaşmalar sistemi maliyyə menecerini daha yaxından maraqlandıran amildir.

Nağd pula və yaxud da kreditlə satış hesablaşmaların əsas növləri hesab olunurlar. Qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində əvvəlcədən ödənişin ödənməsinin təmin olunması müəssisənin davamlı fəaliyyəti baxımından əsas amil hesab olunur. Çünki iqtisadiyyat qeyri-sabit fəaliyyət göstərdiyi müddətdə əmtəni kreditlə almış

müəssisənin gələcək vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmur. Gələcəkdə həmin müəssisənin iflası uğraması və yaxud da digər bu kimi səbəblər üzündən kreditlə almış olduğu məhsulun dəyərini ödəyə bilmirsə, bu artıq müəssisənin fəaliyyətində nəzərəcarpacaq təsir edəcəkdir. Odur ki, iqtisadiyyatın sabit olmadığı dövrlərdə hər bir müəssisə, yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin həmin praktikasından istifadə edərək əmtəələrin dərhal realizə edilməsini və həmin sözügedən realizə prosesinin nağd və ya köçürmə yolu ilə dərhal həyata keçirilməsini tələb etməlidir. Yalnız bu halda müəssisə gözlənilməyən və proqnozlaşdırılması kifayət qədər çətin olan xərclərdən yaxa qurtarmaq imkanını həyata keçirmiş olar.

Dünya təcrübəsində nağd ödənişlərin ölkənin milli pul valyutası ilə, bəzən isə kredit kartoçkaları vasitəsilə həyata keçirilir. Kredit kartoçkalarına keçid ilk dəfə olaraq Rusiya Federasiyasında baş vermişdir və hesablaşmaların məhz kredit kartoçkaları vasitəsilə aparılması borcların azaldılmasında əsas silaha çevrilmişdir.[14, səh.94]

Debitor borcların düzgün təhlil olunması və idarə edilməsi xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyədən çıxarılması mümkün olmayan və inflyasiyanın daha qabarıq hökmranlıq etdiyi ölkələrdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Gözlənilməyən vəziyyətlərlə qarşılaşan bazar iqtisadiyyatı mühitində hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə nəzarətin təşkili debitor borcların idarə edilməsində xüsusilə əhəmiyyət daşıyır. Dövr sürətinin dinamik artımı debitor borcların idarə edilməsi müsbət hal hesab olunur. Sözügedən problemlərin həllində potensial malalanların müəyyən edilərək seçilməsi və onlar arasında bağlanan müqavilələrdə nəzərdə tutulan malların faktiki dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunan potensial malalanların seçilməsi qeyri-formal meyarların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Həmin qeyri-formal meyarlara isə aşağıdakıları aid etmək olar:[14, səh.145]

- ✓ əvvəlki əməliyyatlarda hesablaşma intizamının gözlənilməsi;

- ✓ alıcılar tərəfindən tələb olunan malların, işlərin və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinin proqnoz maliyyə imkanları;
- ✓ cari ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi;
- ✓ maliyyə sabitliyi səviyyəsi;
- ✓ malsatan müəssisələrin maliyyə və iqtisadi gücü.

Qərb ölkələrində belə qəbul edilmişdir ki, daimi müştərilər malın dəyərini kredit qaydasında ödəməlidir ki, bu da müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə “2/10 max 30” modeli daha geniş vüsət almışdır. Bu modelin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:[19, səh.294]

- ✓ malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan sonra 10 gün ərzində ödəyərsə, bu halda malın dəyərini 2 faizi həcmində güzəşt əldə etmiş olur.
- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan etibarən 11-30 gün ərzində ödəyərsə, bu halda yalnız və yalnız malın öz dəyərini ödəyir və ona heç bir güzəşt tətbiq olunması nəzərdə tutulmur.
- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan 30 gündən sonra ödəyərsə, bu halda artıq malalana əlavə faizlər-cərimələr tətbiq olunmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz “2/10 max 30” modelinin əsas üstün cəhəti onunla izah olunur ki, ortaya qoyulmuş şərtlər çox münasibdir və bu şərtlərə əməl edən alıcı daha ucuz qiyməti istədiyi əmtəəni istədiyi miqdarda almaq imkanına malik olacaq. Belə ki, rəqabət mübarizəsi şəraitində o müəssisələr qalib gəlir ki, istehsal xərcini mümkün qədər aşağı salmağı bacarsın. Əmtəənin qiymətinin ilk 10 gündə ödənilməsi isə malalanı qane edir və malsatan tərəfindən 2 faiz endirim olunması ilə nəticələnir ki, bu da alqı-satqı əməliyyatlarında kifayət qədər böyük rəqəm deməkdir. Bu model müqavilədə iştirak edən hər iki tərəfin maraqlarına uyğun gəlir. Çünki bir tərəfdə malsatan borcunu vaxtında almış olur, digər tərəfdə isə malalan daha ucuz qiymətə istədiyi əmtəəni əldə etmiş olur.

Debitor borclarına nəzarət müəyyən müddətlərdə həyata keçirilir və bu müddətlər aşağıdakı qruplar üzrə həyata keçirilir:[19, səh.317]

- ✓ 0-30 günə kimi;
- ✓ 31-60 günə kimi;
- ✓ 61-90 günə kimi;
- ✓ 91-120 günə kimi;
- ✓ 120 gündən daha uzun müddətdə.

Hər bir müəssisə əlavə olaraq maliyyə resurslarını artırmaq məqsədilə ümitsiz olan borclara diqqəti daha da artırır və bu borc sahələri üzrə hər hansı ödənişin əldə olunması artıq müəssisənin xeyrinədir. Belə ki, az miqdar da olsa ümitsiz borcun geri qaytarılması yalnız və yalnız müəssisəyə əlavə gəlir mənbəyi ola bilər. Debitor borclarının təhlili ilə onlara nəzarət dinamikada hesablanmış nisbi və mütləq göstəricilərin yardımı ilə də gerçəkləşdirilir. Buna görə də mühasibat balansına əlavə olunan 5 №-li formada verilmiş müddəti keçmiş borclara dair göstəricilərlə bərabər debitor borclarının ödənilməyi əmsalından da istifadə olunur. Bu əmsal başlıca fəaliyyət üzrə debitor borclarının orta həcmi satışdan alınmış məbləğə bölməklə təyin olunur.

Kreditor borclarının təhlilində nəzərə almaq zəruridir ki, onlar həmçinin debitor borclarının örtülməyi mənbəyi hesab edilir. Ona görə də təhlildə debitor ilə kreditor borclarının tutuşdurmaq tələb edilir. Debitor borclarının kreditor borclarından artıq olmağı ayrıca kapitalın debitor borcu şəklində dövriyyədən çıxmağını göstərir.

Ara-sıra debitor borclarının kreditor borclarından artıq olmağı onların idarə olunmasında müsbət vəziyyət hesab olunur. Bu fikirlə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Ona görə ki, hər bir firma malalanrlardan, sifariş verənlərdən debitor borclarının ala bilməyindən asılı olmayaraq kreditor borclarını, əsasən də mübahisəsiz alınmış, iqtisadi sanksiyalar tətbiq olunan kreditor borclarını ödəməyə borclu hesab edilir. Ona görə də borcları təhlil edən vaxt, müvəqqəti dövriyyədən çıxan vəsait olaraq qəbul olunan debitor borclarını ayrı-ayrı təhlil etmək məqsədə uyğun sayılır.

Borcların idarə olunmasında şübhəli borclara əsasən ehtiyatlar ayrıca məlumatların və ödənilməyən debitor borclarla bağlı itgilərin təhlilinə xüsusi diqqət etmək tələb edilir.

Ancaq Azərbaycanda “Mühasibat uçotu haqqında” Respublika Qanununda şübhəli borclara gprə ehtiyatın yaradılmağı nəzərdə tutulduğu zaman nə ölkə və nə də qeyri-dövlət firmalarında bu məqsədə ehtiyat edilmir. İnkişaf etmiş qərb ölkələrində hesabatın hazırlanması prosesində debitor boclarının ümumi həcminə müəyyən faiz nisbətində ehtiyatın yaradılmağı təcrübəsi geniş yayılıbdır.

Debitor borclarının ümitsizliyi borcların yaranmağı müddətlərindən ayrıca asılıdır. Məsələn, ABŞ-da aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 30 günə kimi ödənilməyən debitor borclarda ümitsizlik 4 %; 31-60 gündəlik borclarda-10 %; 61-90 gün olan boclarda-17 % ; 91-120 gün olan borclarda -26 % və i.a miqdarında olur.[23, səh.17]

Fikrimizcə, debitor ilə kreditor borclarının idarəolunmasında, təhlilində, ümitsiz borcların örtülməyi üçün ehtiyatların yaradılmağında, veksellərlə hesablaş- malarda, debitor borclarını lap tez ödəyən malalanlara malsatanın güzəştlərin verilməsində , kontraktlarda (müqavilələrdə) nəzərdə tutulmuş ödəmə müddətlərinə riayət olunmayan vəziyyətlərdə qiymət əlavələrinə (faiz ödəmələrin) alınması və i.a. təcrübəsinin respublikamızın təsərrüfat subyektlərində tətbiqi debitor ilə kreditor borclarının azaldılması üçüü önəmlidir.

3.3. Sənaye müəssisələrinin gəlir və xərclərinin hesablanmasının inkişaf istiqamətləri

Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində tam təsərrüfat hesablı və ya maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərliyinin idarəetmə qərarlarından asılı olan prosesdir. Mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər tam təsərrüfat formasında, istərsə də maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilmə prosesi xeyli mürəkkəbləşir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsinin ən əsas funksiyası tənzimətmə və nəzarətdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə olaraq rəhbər şəxslərin qəbul etdikləri qərarlardan və onların informasiya ilə təmin olunma səviyyəsindən asılıdır. Burada informasiya ilə təmin olunma səviyyəsi dedikdə, cari və gələcək dövrdə müəssisə, idarə və təşkilatın mövcud maliyyə vəziyyətinin təhlil olunması ilə əlaqədar yaranmış informasiya başa düşülür.

Fəaliyyət növlərinin, satış bazarının və sərbəst qiymətin əmələ gəlməsinin nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlarda bu sahələrə nəzarət edən departamentlərin qarşısında dayanan vəzifələri artırmış olur.

Menecerlərə və rəhbərlərə zəruri informasiyalar lazım olur ki, yuxarıda göstərdiyimiz həmin informasiya bazası əsasında düzgün idarəetmə qərarları çıxara bilsinlər. Bu qərarların böyük bir qismi satışın həcmi, məhsulların qiyməti, bazarda həmin məhsula olan tələb-təklifin ölçülməsi, istehsal olunmuş məhsulun bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin ölçülməsi haqqında olur. Məhz bu nəzarəti həyata keçirtmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar müvafiq struktur orqanlarını yaradırlar. Xərclərin maliyyə nəzarəti və idarəedilməsi də sırf bu məqsədə xidmət edən və müəssisə rəhbərinin göstərişlərinə müvafiq olaraq yaradılan müəssislərdə maliyyə və pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti həyata keçirən, xərclərin struktunu və formalaşma mənbəyini təhlil edən, xərclərin gəlir gətirmə baxımından analizini həyata keçirən, cari və gələcək dövrlərdə mənfəət səviyyəsini ölçən və bu funksiyalarla bağlı bütün informasiyanı rəhbər şəxslərə ötürməli olan nəzarət orqanıdır.[21, səh.166]

Müəssisə, idarə və təşkilatların informasiya bazasının əsası kimi maliyyə uçotu bütün səviyyələrdə operativ informasiya ilə təmin edənləri qane etmir və mürəkkəb və müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün tam və dolğun informasiyalar yaratmır. Belə mövcud şəraitdə mühasibat uçotunun və maliyyə sisteminin müstəqil sahəsi kimi idarəetmə uçotu yaradılır.

İdarəetmə uçotunun ən əhəmiyyətli vəzifəsi istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi üçün lazımi zəruri informasiyaları hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun son nəticəsində isə idarəetmənin özünü belə optimallaşdırmaq mümkün olur.

İdarəetmə uçotu həyata keçirilərkən iki əsas istiqamət daha dərinlən öyrənilir. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir:[21, səh.108]

- ✓ Tam maya dəyərinin müəyyən edilməsi və bu maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətinin bazarda formalaşması və son nəticədə əldə olacaq mənfəətin səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- ✓ Məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin müəyyən olunması və bunun əsasında marjinal gəlirin müəyyən edilməsi. Burada məhdudlaşdırılmış maya dəyəri dedikdə istehsal xərclərini azaltmaq nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin bir qədər zəifləməsi və nəticədə məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin yaranması başa düşülür. Marjinal gəlir isə tam maya dəyəri nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun satış nəticəsində əldə olunmuş gəlir ilə məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətləri arasındakı fərqdən əmələ gələn gəlir.

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamət istehsal olunmuş məhsulların maya dəyərinin idarə edilməsini təmin edir, ilk növbədə istehsala çəkilməmiş məsrəflərə nəzarəti həyata keçirir və səmərəli uçotun aparılmasına şərait yaratmış olur. İkinci istiqamətin öyrənilməsi isə məhsulun keyfiyyətinin nisbətən aşağı salınması nəticəsində məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini formalaşdırır və istehsal olunmuş məhsulun bazarda daha ucuz qiymətə realizəsini təklif edir. Lakin bu hal kifayət qədər riskli xarakter daşıyır. Belə ki, əhali və qeyri-əhali qrupları məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunan və keyfiyyəti tam maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsullardan geri qalan hər hansı məhsulu, işi və xidməti almaq imtina edə bilər və bu halda müəssisə, idarə və təşkilat zərərə işləmiş ola bilər. Odur ki, idarəetmə uçotunun düzgün aparılması hansı hallarda iqtisadi səmərə verə biləcəyini ifadə edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatın istehsal prosesindəki yeganə xərci istehsal olunan məhsulun maya dəyəri deyildir. Belə ki, məhsulun istehlakı mərhələsində də xərc tələb olunur. İstehsal olunmuş məhsulun asanlıqla realizə olunmasını təmin etmək məqsədilə əlavə və gözlənilməyən xərclər də yarana bilər. qeyd olunan belə əlavə xərclər satış üzrə xərclərə aid edilir. Məsələn, müəssisə tanınmamış məhsul istehsal edir. Məhsul bazarda kifayət qədər tanınmasa belə keyfiyyətlidir. Lakin istehsal olunan bu məhsul bazarda tanınmadığı səbəbindən özünə alıcı kütləsi toplaya bilmir və satış realizə oluna bilmir. Bu halda marketing və satış departamentlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində məlum olur ki, burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun tanıtımının- reklamının həyata keçirilməsidir.

Satışla əlaqədar yaranan xərclərin içində tanıtım-reklam xərcləri kifayət qədər çoxluq təşkil edir və bu xərclər məhsulun maya dəyərində aid edilmir. Bu halda reklama görə çəkilmiş xərclər müəssisə, idarə və təşkilatın gəlirindən silinən xərc kimi hesaba oturur.

İstehsal prosesində istehsal olunmuş məhsulun tanıtımına və ya reklamına bazarda tələbat böyük olduğu üçün reklam xərcləri də böyük rəqəmlərlə ölçülür. Bununla yanaşı, müəssisə rəhbərliyi həmin xərci ödəməyə razıdır ki, istehsal etmiş məhsulu asanlıqla realizə edə bilsin. Məhsul bazarda tanındıq və özünə kifayət qədər alıcı kütləsi topladıqdan sonra artıq bu tipli reklam xərclərinin səviyyəsi də azalmış olur.

Satışla bağlı yaranmış xərclərdən biri də istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılma xərcləridir. Bu xərclərin özəyində çatdırılma xidmətini təmin edən əməkdaşların əmək haqqları, nəqliyyatın amortizasiya xərcləri, zəruri yanacaq xərcləri və s. dayanır. Bu xidmətin göstərilməsi bazarda müştəri məmnunluğunu artıran ən əsas elementlərdən biridir.

Deməli onda, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin özəyində istehsalla bağlı xərclər kimi məhsulun maya dəyəri, satış xərci kimi isə reklam, nəqliyyat və bu tipli digər xərclər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə nəzaerətinin və idarə olunmasının ən əhəmiyyətli vəzifəsi məhz istehsalla və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması nəticəsində istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və son nəticədə daha çox qazanc əldə olunmasına şərait yaratmaqdır. Bu səbəbdən də dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satış xərclərinin idarə edilməsinin əsas perspektiv istiqamətlərini əsasən, aşağıdakı müddəalar təşkil etməkdədir:[21, səh.518]

- ✓ İstehsal olunan məhsulun mövcud keyfiyyətini saxlamaq şərtlə maya dəyərini aşağı salınması istiqamətdə tədbirlər planı işləyib hazırlamaq və onların həyata keçirilmə mexanizmini müəyyən edərək rəhbərliyə bu barədə məlumat vermək.
- ✓ İstehsal olunan məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini düzgün təhlili aparmaq və bu şərtlər daxilində bazarda həmin məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun realizə olunması səviyyəsini əhatəli və detallı tədqiq etmək;
- ✓ Məhsulun istehsaldan sonrakı satış xərcləri içərisində tanıtım-reklam xərclərini müəyyən etmək və məhsulun bazarda uzunmüddətli və daimi tanınmasını təmin edəcək layihələr işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirtmək
- ✓ İstehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması ilə bağlı yaranmış xərclərinin quruluşunu və struktunu müəyyən edərək xərcləri ola bildiyi qədər azaldılmasını təmin etmək.

Yalnız yuxarıda göstərilən perspektiv istiqamətləri idarə etməklə ən azı xərclə daha yüksək keyfiyyətə malik məhsul buraxılışına nail olmaq olar və bu məhsulların bazarda asanlıqla realizə olunmasının təmin etmək olar.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların

perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərini aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

Məhsulun maya dəyərini daha dəqiq hesablanması xərclərin kalkulyasiya üzrə təsnifləşdirilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Kalkulyasiya maddəsi, daha doğrusu, xərc maddəsi ayrı-ayrı məhsulun və ya bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini formalaşdıran müəyyən növ xərclər hesab olunurlar. Xərclər kalkulyasiya maddəsi üzrə aşağıdakı qruplara ayrılır:[21, səh.486]

- ✓ Xammal ilə materiallar;
- ✓ Satıla bilən tullantılar. Bu zaman satılmış tullantılar nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər xərclərdən silinir.
- ✓ Yarımfabrikatlar, alınmış məhsullar və kənar müəssisələrin istehsal xərcləri daşıyan xidmətləri;
- ✓ Texnoloji məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi üçün yanacaq ilə enerji;
- ✓ İstehsalat sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqları;
- ✓ Sosial köçürmələr;
- ✓ İstehsalın öyrənilməsinə və hazırlanmasına çəkilmiş məsrəflər;
- ✓ Ümumistehsalat məsrəfləri;
- ✓ Ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ Zay məhsul istehsalı nəticəsində əmələ gəlmiş itkilər;
- ✓ Digər istehsalat məsrəfləri;

Yuxarıda qeyd olunan xərc istiqamətləri məhz məhsulun maya dəyərində əks olunan əsas xərclər hesab olunur. Xərclərin maliyyə menecmentinin qarşısında

duran əsas məsələlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunmuş xərc istiqamətlərini azaltmaq və bunun nəticəsi olaraq məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq və son məntiqi nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır. Deməli onda, müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin ən əsas perspektiv vasitələrindən biri məhz məhsulun istehsal xərclərinin və ya maya dəyərini azaldılmasına xidmət edəcək strategiyaların hazırlanmasını təmin etməkdir.

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclər birelementli və kompleks xərclərə bölünür. Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən təşkil olunmuş xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə, müxtəlif iqtisadi element qruplarını birləşdirən xərclər başa düşülür. Məhz müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış xərclərin maliyyə menecmenti mexanizminin istehsal səmərəliliyinin artırılmasında ikinci əsas vasitə yekcinslilik baxımından xərclərin azaldılmasını təmin etmək və daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda əldə etməkdir.

Təyinatına görə xərclər texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərcləri olmaqla iki qrupa bölünür. Texnoloji xərclər dedikdə, istehsal prosesi ilə əlaqədar texnoloji proseslərə sərf olunmuş xərcləri nəzərdə tutan xərc məfhumu başa düşülür. İnzibati-təsərrüfat xərci dedikdə isə, istehsal prosesinin baş tutduğu bir şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən sərf olunmuş xərclərin mahiyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərindən biri də texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərclərini azaltmaq və bunun nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək məqsədinin təmin olunmasıdır.

Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə xərclər istehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri olmaqla iki qrupa ayrılır. İstehsal xərcləri dedikdə, məhsul istehsalı prosesində yalnız və yalnız yararlı məhsul istehsalına sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Qeyri-istehsal xərcləri dedikdə isə, istehsalın dayanması nəticəsində yaranmış itkilər, eləcə də zay məhsul istehsalı nəticəsində yaranmış zərərlər və çatışmazlıqlarla əlaqədar formalaşmış xərclərin məcmusu

başına düşür. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə idarə etməsinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı ən əhəmiyyətli rolu məhz istehsal və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması hesabına uzunmüddətli və qısamüddətli istehsal prosesləri ərzində daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda götürülməsini təmin etməkdir. Xüsusən də, qeyri-istehsal prosesi zamanı zay məhsul istehsalı prosesində yaranmış xərcləri azaltmaq və daha çox yaralı məhsul istehsalına nail olmaq maliyyə menecmentinin qarşısında dayanan ən vacib məsələlərdən, xərclər üzrə maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı əsas istiqamətlərdən biridir.

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa (bilavasitə) xərclərə və dolay xərclərə bölünür. Birbaşa (bilavasitə) xərclər dedikdə, ilkin sənədlər əsasında məhsulun konkret bir növünün maya dəyərinə birbaşa daxil olan xərclər başa düşülür. Birbaşa xərclərin əsas xüsusiyyəti odur ki, bütün birbaşa (bilavasitə) xərclər özü-özlüyündə həm də dəyişən xərclərdir. Dolay xərclər dedikdə isə, bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Buna ən real əyani misal olaraq istehsalın idarəedilməsi xərcini göstərmək olar. Dolay xərclər xüsusi hesablarda toplanır və müəyyən baza əsasında bölüşdürülərək istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə dolay yolla daxil edilir. Belə xərclərə misal olaraq əmək haqqı, istehsal həcmi xərclərini də misal göstərmək olar. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin əsas hədəflərindən biri də məhz istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olan birbaşa və dolay xərcləri azaltmaqdır. Çünki məhsulun maya dəyəri bu xərclər əsasında formalaşır. Bu xərclərin azalması avtomatik olaraq məhsulun maya dəyərini də aşağı salacaq. Aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunmuş məhsul daha ucuz qiymətə realizə olunur ki, bu da son nəticədə məhsulun bazarda özünə mövqə tutmasına və rəqabət mübarizəsinə hazır olmasına səbəb olur. Deməli onda, Maya dəyərini aşağı salınması istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamət olmaqla xərclərin maliyyə menecmentinin əsasında dayanır.

Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olma xüsusiyyətinə görə xərclər cari xərclərə və gələcək dövrü əhatə edən xərclərə bölünür. Cari xərclər gəlir gətirən

xərclərdir və cari dövr ərzində məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı yaranıb formalaşa xərclərdir. Gələcək dövrü əhatə edən xərclər isə cari dövrdə sərf olunan, lakin iqtisadi səmərəsinə gələcək dövrdə verən xərclərdir. Belə xərclər cari dövrdə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olur. Lakin istehsal olunmuş bu tip məhsulların bazarda reallaşdırılması gələcək dövrü əhatə etdiyi üçün gəlirlər sırf gələcək dövrdə formalaşan gəlirlərə aid edilir. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində diqqəti özünə çəkən əsas vasitələrdən biri də məhz cari və gələcək dövrü əhatə edəcək xərclərin idarə edilməsi prosesidir. Xüsusən də gələcək dövrü əhatə edən xərclər xüsusi nəzarətə götürülür. Çünki bu tip xərclərin iqtisadi faydası gələcək dövrdə baş verəcəyindən iqtisadi tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan bu nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda müəssisələrdə gəlirlər və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi lazımi qədər aktual hesab edilir. Gəlirlər və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsilə əlaqədar aparılmış tədqiqatın sonunda əldə edilmiş bir sıra nəticələrə diqqət etmək lazımdır:

- ✓ Bazar iqtisadi şəraitində yeni istehsal formalarının yaranması, innovativ yeniliklər, xidmətlərin çeşidlərinin artması, bəzi yeni rəqabət yönlərinin meydana gəlməsi, müəssisə gəlirlərinin artırılmasındakı marağı və qeyd edilən artımın əsaslı səbəblərə aid edilməsi müasir dövrdə bu sferanın öyrənilməsində prioritet məsələdir.
- ✓ Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğunlaşdırılmasının daha da dərin öyrənilməsi və bu istiqamətdə görülən işlərdir. Hal-hazırda hesablar planında analitik hesabların köməyi ilə daha çox hesabların əldə olunması mümkündür. Onun da əsas səbəbi bunun üç rəmzli şifrələrdən ibarət olmasıdır. O da təbii ki, gəlirlər və xərclərin uçotunun daha da inkişaf etdirilməsinə və dəqiq əks etdirilməsi üçün şərait yaradır;
- ✓ Mühasibat uçotunda ən məlumatyönümlü informasiyalar maya dəyərini və istehsal xərclərinin uçotunda əks etdirilir. Gəlirlər və xərclərin uçotunda yeni sistemlərin tətbiq edilməsi (məsələn ABC sistemi) müasir bazar iqtisadi sistemində mühasibat uçotunda məlumat əldə edilməsinə əsaslı surətdə təkan verir. Bu zamanlar həm də maya dəyərini hesablanmasının düzgünlüyü də nəzərə çarpası qədər artır. Müasir dövrdə misal olaraq göstərilmiş ABC sistemi zamanla idarə edilən sistem yaradılıb. Bunu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, müasir şəraitdə zaman amili bir çox məsələnin həllində vacib rol oynayır.
- ✓ Firmalarda gəlirlər və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi sferasında irəli sürülmüş nəticələrdən biri də mühasibatlıq sisteminin

avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsidir. Belə amillər müəssisə fəaliyyətinə çox böyük səviyyədə təsir göstərir, hesabatın tərtib edilməsini əsaslı səviyyədə asanlaşdırır.

- ✓ İxtisaslı kadr yetişdirilməsinə olan tələbat indiki bazar iqtisadiyyatında aktual hesab edilir. Çünki texnologiyaların bu formada inkişafı, məlumatların daimi şəkildə təzələnməsi, kadrların ixtisas artırmasını mühüm amil kimi nəzərdə saxlanılır. Bu zaman müəssisələr həm ölkə daxili, həm də ölkədənkənar ixtisasartırma kursu təşkil edə bilirlər. Bu da öz növbəsində təbii ki, müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması isə dolaylı formada müəssisənin gəlirlərinə əsaslı formada təsir edəcək.
- ✓ Azad bazar iqtisadi sistemində istehsalın inkişaf etdirilməsinə marağın artırılmasında müəssisədə gəlirin rolu çox böyükdür. Hesabat dövründə müəssisə üzrə əldə edilmiş gəlirlər və xərcləri əks etdirməkdən ötrü hesablər planında 801 “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu hesabda şirkətdə müəyyən edilmiş bütün mənfəətlər və zərərlər, gəlir və xərclər əks etdirilir.
- ✓ Müəssisələrdə son maliyyə nəticəsi olaraq məhsulların (iş, xidmət) satışı, başqa maddi sərvətlər satışı, satışdan başqa gəlir və itkilərdən asılı şəkildə formalaşmaqdadır. 801 N-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabı debetində müəssisələrin zərəri, kreditində isə mənfəətləri əks etdirilir. Bu hesabın debet və kredit dövriyyələrinin üzvləşdirilməsi ilə müəyyən edilmiş məbləğ hesabat dövrünün sonuncu maliyyə nəticəsini əks etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. D.A.Bağirov, M.X.Həsənli “Maliyyə” Bakı – 2011
2. S.M.Məmmədov. “Sənayenin maliyyəsi” Bakı-2003
3. V.İ.Bəxtiyarlı. “Bazar şəraitində Azərbaycanın kiçik sənaye müəssisələrinin inkişafı və maliyyələşdirilməsi”. Bakı-2012
4. L.B.Babayev. “Sənaye müəssisələrinin iqtisadi tənzimləyiciləri”. Bakı-2000
5. M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
6. A.S.İsayev. İstehsalın təşkilinin əsasları. Bakı-2009
7. B.Xankişiyev, Ş.Əliyev. “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”. Bakı-2013
8. İsayev A.S. Maddi istehsalda fəaliyyət göstərən təsirlər, yaxud texniki-iqtisadi inkişafın yeni tələbləri. Bakı: Azərneşr, 2009.
9. 6 N-li “Gəlirlər” üzrə kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı
10. “Gəlir” adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı
11. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
12. “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 iyul 1994-cü il. №857
13. M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
14. Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Саталкина Н.И. «Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008
15. S.V.Block, Geoffrey A.Hird, Bartley Danielson. “Foundation of Financial Management” 16th Edition. 2016
16. Charles E.Menifield. “The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners”. 2016
17. D.Simplex. “Accounts Book for Recording Income and Expenditure SX10708” 14th Edition. 2017
18. 212-Business Income and Expenditure Cashbook. 2017

19. Business Payment Book. Journal. Prakashan, Katmandu. 2017
20. Colyn Drury, "Direct Costing". Financial Statement. 2015
21. R. A. Hill. "Strategic financial Management" 1st Edition. 2009
22. 2017: Top 20 R&D spenders
23. Sənaye müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə.
<http://senaye.gov.az/content/html/3578/attachments/D%C3%BCnyada%20s%C9%99naye%20m%C3%BC%C9%99ssis%C9%99l%C9%99ri%20t%C9%99r%C9%99find%C9%99n%20h%C9%99yata%20ke%C3%A7iri%C9%99n%20ara%C5%9Fd%C4%B1rma%20v%C9%99%20inki%C5%9Faf%20etdirm%C9%99%20f%C9%99aliyy%C9%99tl%C9%99ri%20Ohaqq%C4%B1nda.pdf>
24. www.economy.gov.az

РЕЗЮМЕ

Отчеты о прибылях и убытках и балансовый отчет - два из самых полезных инструментов для того, чтобы увидеть, насколько хорошо компания работает.

Счет прибылей и убытков (P & L) является основной записью годовых отчетов организации. Он покажет, сколько заработала компания, сколько она потратила на то, чтобы заработать эту сумму и разницу между этими двумя, что является прибылью или убытком.

P & L рассчитывается следующим образом: общий объем продаж за вычетом стоимости этих продаж (также известный как прямые или переменные затраты) даст вам валовую прибыль. Вычитайте из этого фиксированные затраты (например, страхование, маркетинг, административные расходы и т. Д.), Чтобы найти чистую прибыль. Налоговые платежи и дивиденды акционеров должны быть затем вычтены, а резерв может быть использован для сохранения прибыли для реинвестирования в бизнес. Это даст вам представление о производительности за определенный период времени, будь то исторический или прогноз на будущее.

Напротив, балансовый отчет дает моментальный снимок в определенный момент времени, так как он постоянно меняется с повседневной деятельностью, продажами и расходами.

На балансе показана взаимосвязь между активами и обязательствами фирмы. Активы - это вещи, которыми владеет компания, или деньги, которые они причитаются, и используются для производства продаж. Там будут фиксированные активы, которые хранятся в бизнесе в долгосрочной перспективе и включают здания, компьютеры и машины. Будут также текущие активы, которые можно превратить в наличные деньги в краткосрочной перспективе. Примером текущего актива могут быть счета-фактуры клиентов, которые подлежат оплате. Эти два добавляются вместе, чтобы дать общую стоимость активов.

SUMMARY

Profit and loss accounts and balance sheets are two of the most useful tools to see how well a company is performing.

The profit and loss (P&L) account is a basic record of an organisation's annual accounts. It will show how much the company has earned, how much it has spent to earn that amount and the difference between the two, which is the profit or loss made.

The P&L is calculated as follows: total sales minus the cost of those sales (also known as direct or variable costs) will give you the gross profit. Subtract from that the fixed costs (for example insurance, marketing, administration costs etc) to find the net profit. Tax payments and shareholder dividends must then be subtracted and an allowance can be made for retained profit to reinvest in the business. This will give you a picture of performance over a particular period in time, either historical or forecast for the future.

In contrast a balance sheet gives a snapshot at a specific moment in time, as it is constantly changing with day-to-day activities, sales and expenditure.

The balance sheet shows the relationship between a firm's assets and liabilities.

Assets are things that the company owns or money it is owed and are used to generate sales. There will be fixed assets which are kept in the business long-term and include buildings, computers and machines. There will also be current assets which can be turned into cash in the short-term. An example of a current asset would be customer invoices that are due for payment. The two are added together to give a total asset worth.